

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ЗАДОВОЛЕННЯ МАТЕРИНСТВОМ ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО І МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	7
1.1. Феномен задоволеності як предмет психологічного дослідження	7
1.2. Психологічні особливості жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку	13
1.3. Підходи до розуміння материнства у вітчизняній та світовій літературі	17
Висновки до розділу 1	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ЗАДОВОЛЕННЯ МАТЕРИНСТВОМ У ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	26
2.1. Методичне обґрунтування емпіричного дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку	26
2.2. Організація та проведення емпіричного дослідження	31
2.3. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів емпіричного дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку	50
Висновки до розділу 2	56
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ МАТЕРІВ, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	58

3.1. Дизайн та методика проведення тренінгу щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку	58
3.2. Концепція тренінгу для психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку	64
3.3. Аналіз ефективності запропонованої роботи	73
Висновки до розділу 3	76
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	81
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність теми. Питання зміцнення інституту сім'ї та створення сприятливих умов для народження та виховання дітей сьогодні є основою соціально-демографічної політики нашої держави. Одним із актуальних питань сучасності є забезпечення психічної та фізичної повноцінності майбутнього покоління, на що безпосередньо впливає материнство.

Материнство – важлива життєва сфера жінки. Народження дитини накладає на матір серйозні обов'язки, адже на ній лежить відповідальність за організацію системи умов, що відповідають віковим особливостям дитини на кожному зі ступенів онтогенезу, та забезпечує оптимальні можливості її особистісного та розумового розвитку. Однак реалізація материнських функцій пов'язана не стільки з обов'язком, скільки із задоволенням та задоволеністю. На жаль, материнство не завжди приносить задоволення. Невдоволення собою, дитиною, своїми близькими може затьмарювати життя матері, викликати почуття провини, спонукати до дистанціювання. У світлі цього проблема задоволення жінки материнством є однією з фундаментальних проблем сучасного суспільства, що зумовило вибір теми дослідження.

Погляди багатьох сучасних психологів спрямовані на вивчення материнства. Аналіз наукових досліджень в галузі психології відносно феномену «материнства» дає змогу визначити низку наукових напрямів дослідження даного явища: значущі характеристики особистості майбутньої матері вивчали В. Брутман, С. Еніколопов, С. Мещерякова, Н. Панкатова та ін.; чинники, які впливають на формування материнства, досліджували І. Ващенко, Н. Даниленко, Н. Коваленко, Г. Філіппова; комплексний аналіз мотивів поведінки матері досліджувала Г. Філіппова; материнство як окремий психологічний феномен вивчала Н. Кедрова, тощо.

Крім цього, у психології материнства сьогодні досліджують: фактори та умови девіацій материнства (М. Радіонова, В. Брутман та ін.), емоційний

стан жінки під час вагітності (І. Добряков, Г. Брехман та ін.); поведінку жінки при прийнятті ролі матері (О. Подобіна), структуру ідентичності жінок з різним материнським ставленням (О. Васильєва), а також психологічні труднощі матері у відносинах з дитиною (Т. Кошкарова) тощо.

Не зважаючи на те, що в науковій літературі є достатньо наукових праць, в яких розглядаються ті чи інші аспекти материнства, проте фактично відсутні дослідження, в яких досліджувалися би чинники задоволення жінки материнством. Це зумовлює актуальність проблеми дослідження та доцільність її вивчення.

Об'єкт дослідження: феномен задоволення.

Предмет дослідження: особливий рівень задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Мета дослідження: виявити чинники задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1) Проаналізувати теоретико-методологічні аспекти феномену задоволеності як предмету психологічного дослідження.

2) З'ясувати психологічні особливості жінок, які мають дітей.

3) Визначити підходи до розуміння материнства у вітчизняній та світовій літературі.

4) Провести емпіричне дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

5) Обґрунтувати психологічні рекомендації щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовувалися такі методи дослідження, як: аналіз робіт вітчизняних та зарубіжних авторів з проблеми дослідження, тестування, опитування, анкетування, статистичний

аналіз емпіричних даних, змістовний аналіз виявлених факторів задоволення материнством, методи математико-статистичної обробки даних тощо. Застосовувалися такі методики: опитувальник задоволеності материнством О. Захарової, опитувальник «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів, методика дослідження особливостей особистості Р. Кеттелла та опитувальник батьківського відношення Варги-Століна.

Теоретична значущість роботи полягає в комплексному підході до визначення феномену «задоволення материнством», вивчення психологічних особливостей жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, виділення таких їх психологічних характеристик, які є чинниками задоволення материнством.

Практична значущість роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження можуть бути використані в роботі психологів при консультуванні з питань сімейного виховання дітей, психологами та педагогами дошкільних організацій для роботи з батьками, а також як ілюстрації при створенні батьківських університетів при різних освітніх та психологічних центрах.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ ЗАДОВОЛЕННЯ МАТЕРИНСТВОМ ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО І МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Феномен задоволеності як предмет психологічного дослідження

Задоволеність – суб'єктивна оцінка якості тих чи інших об'єктів, умов життя та діяльності, життя в цілому, відносин з людьми, самих людей, в тому числі й самого себе (самооцінка) [17]. Від ступеня задоволеності будь-чим або будь-ким залежить якість виконання тієї чи іншої діяльності, характер ставлення до певної події, оцінка того, що відбувається, і багато іншого. В даний час у психологічній науці активно ведуться дослідження, присвячені задоволеності життям, працею, подружніми взаєминами тощо.

Задоволеність життям тісно пов'язана з поняттям щастя та психологічного благополуччя особистості. Деякі науковці вважають, що щастя можна визначити як усвідомлення своєї задоволеності життям чи як частоту та інтенсивність позитивних емоцій [8]. Як зауважує Ю. Ковальова, поняття «щастя» є сукупністю ідеалів людського життя, якими міряється власне життя та життя оточуючих. У дослідженні виявлено зв'язок між задоволенням основних життєвих потреб та почуттям задоволеності життям. Було показано, що задоволеність життям сильно впливає на домінуючий настрій і психічний стан людини і більшою мірою пов'язана з оцінками задоволення потреб, ніж з оцінками їхньої значущості [12].

Розглядається в психологічній літературі й проблема задоволеності працею, під якою розуміється емоційно забарвлене оцінне уявлення суб'єкта діяльності про результат своєї трудової активності, про сам процес роботи та зовнішні умови, в яких вона здійснюється [16]. Велике місце у психології займають дослідження, присвячені задоволеності шлюбом. Суб'єктивна

задоволеність подружжя шлюбом відбиває ставлення людини до свого шлюбу і є індикатором потреб сімейної системи. Суб'єктивна задоволеність шлюбом, згідно з Є. Мироною, є емоційно-оцінним ставленням подружжя до сім'ї. Вона виявляє відповідність очікувань від шлюбу та партнера реальному стану справ [18].

Задоволеність материнством дуже рідко ставала предметом спеціального дослідження. Ми згодні із твердженням, що наступні елементи можуть бути складовими того цілісного переживання, яке називають задоволеністю материнством (рис. 1.1) [21; 23].



Рис. 1.1. Складові задоволеності материнством

1. Характер взаємин із дитиною. Гармонійні взаємини з дитиною – це один з результатів діяльності матері, свідчення її компетентності. Дитячо-батьківські відносини, наповнені любов'ю та ніжністю, ймовірно, створюють основу для формування у жінки задоволеності материнством. Тим більше, що такі стосунки не виникають самі по собі, а виростають із приймаючого, поважного ставлення матері до дитини.

2. Успішність реалізації батьківських функцій. Материнство передбачає реалізацію цілого ряду специфічних функцій. Догляд за дитиною,

її навчання та виховання стає безпосереднім обов'язком батьків. Для реалізації цих функцій потрібен високий рівень компетентності, яку жінка лише частково набуває в період, що передує народженню дитини. Основний обсяг батьківських умінь освоюється вже в процесі здійснення цих функцій. Жінка вчиться не тільки годувати, купати та сповивати новонароджену дитину, а й освоює прийоми організації її поведінки та розвитку. Тому цілком доречно говорити про успішність оволодіння такою непростюю материнською діяльністю. Багато жінок переживають те, наскільки в них «виходить бути мамою», як показник не тільки своєї компетентності, а й відповідності самій жіночій природі. Тому вважаємо переживання успіху в освоєнні материнською діяльністю як складову задоволеності материнством.

3. Успішність розвитку дитини як результат своєї діяльності. У материнстві жінка ставить зону найближчого розвитку дитині, намічаючи подальші шляхи її вдосконалення. За розвитком та вихованням дитини стоїть велика праця батьків, тому її успіхи та досягнення приносять їм відчуття досягнення результату своїх зусиль, задоволеність [21; 23].

4. Ставлення до материнської ролі. Ставши матір'ю, жінка освоює нову соціальну позицію та нову соціальну роль. Її здійснення поєднується з іншими життєвими сферами. Від того, наскільки органічно роль матері поєднується з іншими сферами реалізації жінки, чи оказує вона на них фруструючий вплив, багато в чому залежить відношення до цієї ролі. Несуперечливе поєднання різних сфер діяльності сприяє досягненню внутрішньої гармонії та, як наслідок, задоволеності жінки материнством. Органічне вбудовування у життя жінки материнської ролі сприяє появі позитивного ставлення до материнства, як до нової сфери діяльності, в якій можна реалізовуватися як жінці та розвиватися як особистості. У тому випадку, якщо материнство стає на заваді реалізації пріоритетних для жінки шляхів самореалізації, у неї наростає незадоволеність життям в цілому, і материнством, зокрема.

5. Відношення близьких людей до жінки в ролі матері. Виконуючи якусь діяльність, людина шукає підтримки та розуміння з боку близьких їй людей. Здійснення материнської діяльності пов'язане з безліччю проблем. Зростає фізичне та психоемоційне навантаження, у зв'язку з чим жінці необхідно відчувати підтримку рідних та близьких їй людей, батьків, друзів. Увага, що надається жінці як матері, поважне ставлення та позитивна оцінка її зусиль може формувати у неї почуття власної значущості та значущості виконуваної нею діяльності, народжувати відчуття задоволеності материнством [21; 23].

В сучасній психології материнства відсутнє визначення поняття успішності материнства. Успішність материнства фігурує у дослідженнях готовності до материнства як бажаний результат профілактичних заходів. Психологічна готовність до материнства передбачає актуалізацію, пристосування всіх сил, створення психологічних можливостей для успішних дій щодо виховання дитини. Сучасні дослідження показують вирішальне значення для прогнозування материнсько-дитячих відносин наявності у жінки під час вагітності таких характеристик особистісної та емоційної сфери як емпатія, сензитивність та респонсивність [10; 41], особистісна зрілість [4], суб'єктно-орієнтоване ставлення до дитини [17], лідируючі позиції материнства в ієрархії потреб та цінностей [52]. Особливості матерів дітей раннього та дошкільного віку частіше згадуються в роботах, які вивчають емоційне благополуччя дитини та її зв'язки з типом материнського відношення та стилем материнсько-дитячої взаємодії. У рамках таких досліджень розроблено уявлення про те, що критерієм оцінки успішності материнства є загальне емоційне благополуччя дитини [63].

Дослідження материнства з погляду його успішності спирається на діяльнісний підхід. Материнство можна роздивлятися як діяльність з усіма компонентами, які прийнято виділяти у структурі діяльності відповідно до концепції, висунутої О. Леонтєвим [30]:

- 1) мотив як предмет потреби;
- 2) ціль, що відповідає дії;
- 3) завдання, що відповідає операції, та психофізіологічні процеси, що забезпечують його реалізацію.

Материнство як діяльність розглядають і прихильники компетентнісного підходу. По відношенню до діяльності частіше застосовують термін «ефективність», який у соціально-психологічному плані розуміють як співвідношення досягнення поставленої мети та витрачених на це ресурсів, з урахуванням моральних аспектів та задоволеності як суб'єктивного психологічного результату. В. Поліщук зазначає, що, якщо в якості критеріїв виступають психологічні критерії, які піддаються кількісному виміру, то синонімічним поняттю «ефективність» буде «успішність» [25]. На відміну від «ефекту», що є результатом будь-якої взаємодії, «успішність» пов'язана з мотиваційно-вольовою сферою особистості.

На наш погляд, поняття «успішності материнства» найближче до поняття «особистої ефективності» у сфері материнства. Єдиного загальноприйнятого визначення «особистої ефективності» також немає, воно розробляється різними авторами незалежно один від одного, у різних проблемних контекстах, демонструючи окремі аспекти прояву особистої ефективності. Появу терміна «особиста ефективність» пов'язують із роботами З. Кові та Дж. Уйтмора. Її можна розуміти як баланс між бажаним результатом та ресурсами, що дозволяють його отримати, спрямований на максимальне використання як власного потенціалу, так і здібностей партнерів взаємодії. Отже, під «особистою ефективністю» слід розуміти усвідомлення та результативне досягнення цілей через раціональне управління собою та своїми психологічними ресурсами. Психологічним результатом особистої ефективності є задоволеність собою, своєю діяльністю та життєвими обставинами.

Досягнення особистої ефективності впливає на посилення ступеня усвідомлення індивідом своєї самоефективності. І навпаки: віра у власну ефективність є рушійною силою підвищення рівня особистої ефективності. Відмінність виявляється в тому, що поняття «самоефективність» у своєму визначенні не передбачає реальних проявів поведінки особистості, виявлення та використання необхідних внутрішніх резервів, оволодіння та застосування конкретних навичок, що призводять до досягнення результативності діяльності. Особиста ефективність – це прояв самоефективності у конкретній діяльності, поведінці людини. Термін «особиста ефективність» ширший, ніж «самоефективність». В його формулюванні і сутності самого феномену закладено не тільки когнітивну, рефлексивну та мотиваційну складові, але ціннісно-смыслову, емоційно-вольову, а особливо – поведінкову [57].

У психології існує два напрями, у межах яких аналізуються механізми успішної поведінки та діяльності особистості. Фахівці першого напрямку (Дж. Гілфорд, Ж. Піаже, У. Шнейдер, Г. Перкінс) вважають, що найважливішою передумовою успішності є інтелект. Отже, для успішної поведінки та діяльності у людини має бути розвинена мотивація компетентності як потенційна готовність вирішувати поставлені завдання зі знанням справи. Представники другого напрямку (К. Левін, Р. Стенберг, Б. Вейнер, М. Холодна) вважають, що успішність поведінки та діяльності залежить не тільки від здібностей та компетентності людини, а й від характеру цілей діяльності, наявності та рівня мотивації досягнення. При цьому необхідно, щоб мотивація досягнення була пов'язана з вольовими якостями особистості та поєднувалася з інтернальним локусом контролю та особистісною каузальністю.

Таким чином, спираючись на розглянуті вище теоретичні підходи, будемо розуміти під задоволеністю материнством емоційно оцінене сприйняття матері взаємовідносин зі своєю дитиною, себе в ролі матері та характеру здійснення материнських функцій.

1.2. Психологічні особливості жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Незважаючи на різноманіття наукових досліджень, більшість авторів сходяться на думці, що наявність або відсутність дітей істотно впливає на особистість жінки. Багатьма науковцями встановлено, що у жінок, які мають та не мають дітей, існують різні психологічні особливості, життєві установки, уявлення про роль матері тощо. У жінок, які мають дітей, присутній образ матері приймаючої, чуйної, що сприяє розвитку та навчанню дитини, що поділяє її самостійну цінність. У жінок, які не мають дітей, яскраво простежується невираженість таких якостей, як прийняття, чуйність та прагнення до розвитку дитини [29].

На материнську поведінку, її успішність та задоволення від материнства впливає психологічна готовність жінки до материнства. Найбільш повним визначенням психологічної готовності до материнства вважаю визначення О. Проскурняк, яка зазначає, що психологічна готовність жінки до материнства – це сукупність базових біологічних інстинктів і особистісних новоутворень жінки, які формуються і змінюються протягом всього життя під впливом соціо-культурних і ціннісних факторів, серед яких основне місце посідає модель відносин у батьківській сім'ї жінки, її відносини з матір'ю, система цінностей її оточення; і характеризується стійкістю до зовнішніх подразників, пов'язаних із народженням дитини (зміна системи відносин, зміна звичного регламенту життя, зміна фізичного стану, пов'язана з вагітністю, пологами і післяпологовим періодом) [24].

Під впливом соціальних та біологічних факторів формується готовність до материнства. Психологічну готовність можна визначити через вплив несприятливих та сприятливих чинників (рис. 1.2) [24; 35]:

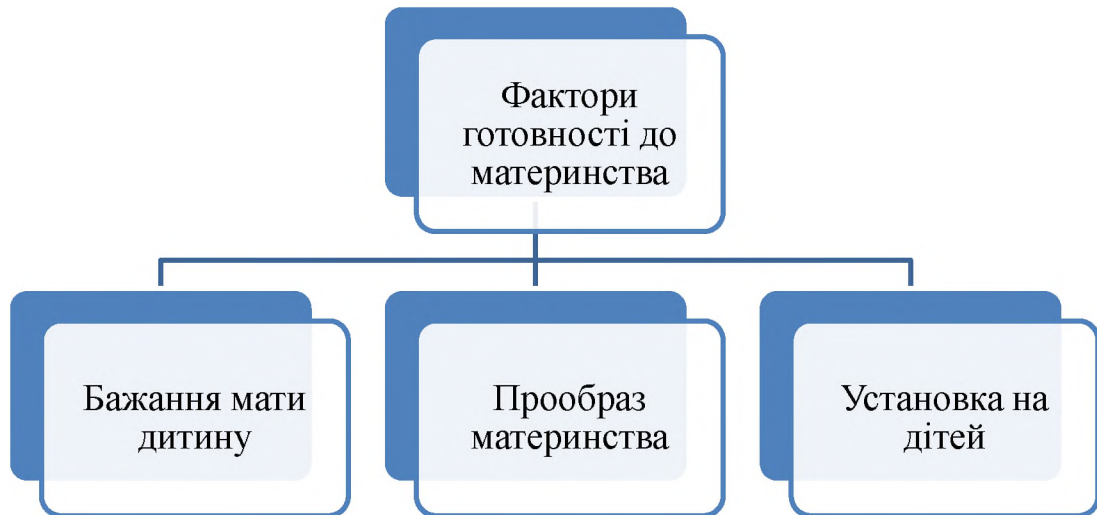


Рис. 1.2. Фактори готовності до материнства

Г. Філіппова визначає материнство як частину особистісної сфери жінки, що має філоонтогенетичну історію та орієнтовану на народження та виховання дитини. Таким чином, концепція Г. Філіппової для дослідження формування психологічної готовності до материнства – аналіз філогенезу материнської потребово-мотиваційної сфери. На думку автора, психологічна готовність до материнства формується протягом усього життя жінки, в центрі її задоволення материнських потреб і цінність дитини. При цьому базові аспекти психологічної готовності до материнства: активаційний, емоційний, мотиваційний, регуляторний – постійно присутні, але змінюють своє співвідношення та особистісно-сміслову наповненість [20].

Материнська сфера протягом вагітності зазнає суттєвих змін, що відбиваються у переживанні жінкою симптоматики вагітності, в її активності та психічному стані. Все це визначає індивідуальний стиль переживання вагітності. До нього входять фізичне та емоційне переживання моменту ідентифікації вагітності, переживання вагітності, динаміка переживання симптоматики та переважний фон настрою по триместрах вагітності, переживання першого ворухіння плода та ворухіння впродовж усієї другої половини вагітності, активність жінки у третьому триместрі вагітності [24]. В ракурсі соціально-психологічного підходу найбільш важливу роль у процесі

переживання вагітності грають такі чинники як: суб'єктивна оцінка рівня соціального благополуччя (наявність / відсутність досвіду перинатальних втрат, рівень і характер освіти вагітної жінки, тощо); тип переживання вагітності по відношенню жінки до себе вагітної, до системи «мати-дитина», що формується, ставлення до вагітної жінки її оточення; рівень стресостійкості жінки; механізми психологічних захистів; схильність до прийняття / відкидання традиційних і повсякденних уявлень про правила виношування дитини та її виховання [24].

А. Варга і Є. Ейдемільлер виділяють п'ять детермінант, важливих як для формування психологічної готовності до материнства, так і для материнського ставлення загалом (рис. 1.3) [31].



Рис. 1.3. Детермінанти материнського ставлення

О. Васильченко пише: «Поряд з мотиваційною неготовністю, жінка виявляється не обізнаною про елементарні особливості розвитку дитини, основні функції догляду за ним та спілкування. Вагітність може стати психотравмуючим фактором» [5]. Також слід звернути увагу на визначення Г. Філіппової, О. Гомонюк та ін., що фактори неготовності до материнства

можуть бути наступними (рис. 1.4) [7; 61]:

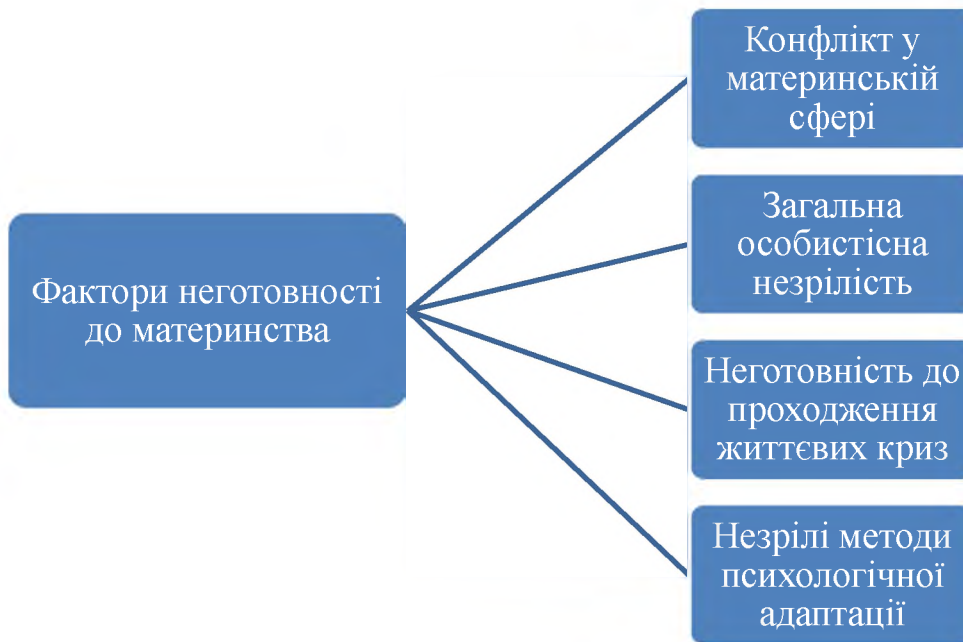


Рис. 1.4. Фактори неготовності до материнства

М. Нероба [19] проводить зв'язок між основними факторами психологічної неготовності до материнства, такими, як особистісні особливості жінки, особливості сформованості її материнської сфери, порушеннями онтогенезу материнської сфери жінки та її актуальною неготовністю до наступу вагітності, та їх вираженістю у формі внутрішнього конфлікту. Причина цього конфлікту, як вважає автор, – недостатня сформованість активаційного, емоційного, мотиваційного та регуляторного компонентів психологічної готовності до материнства. Внутрішній конфлікт знаходить прояв у високій особистісній та ситуативній тривожності, неадекватному реагуванні на стрес, неефективних психологічних захистах.

Ю. Макєшина у проведених психологічних дослідженнях готовності до материнства у жінок дійшла висновку, що у структурі психологічної готовності до материнства основними складовими є [14]:

- характер взаємовідносин із матір'ю;
- характер переживання жінкою своєї вагітності;
- характер та якість резервних станів дитинства;

- психогенетичний сценарій поведінки, успадкований у батьківській сім'ї;

- Я-концепція, яка включає жіночий прототип поведінки.

Отже, у період вагітності відбувається перебудова мотиваційної системи жінки, її свідомість та самосвідомість зазнає серйозних змін, змінюються уявлення жінки про своє Я (фізичне, соціальне, рефлексивне), ставлення до себе. Тому вагітність може стати психотравмуючим фактором. З іншого боку, вагітність є унікальною можливістю для особистісного зростання жінки.

1.3. Підходи до розуміння материнства у вітчизняній та світовій літературі

Феномен материнства являє собою складне явище, яке є підсумком взаємодії комплексу чинників, серед яких виділяють біологічні, генетичні, вплив сім'ї та соціуму. У психології материнство характеризується наявністю таких складових, як: фізіологічні механізми, історія розвитку, культурні та індивідуальні відмінності. Для кожної культури характерний інститут материнства, котрий складається із системи методів виховання дівчини як майбутньої матері.

Спочатку феномен материнства у психології вивчали у двох напрямках:

- роль матері у становленні ранніх особистісних структур особистості (З. Фрейд, К. Хорні, Е. Еріксон, Дж. Боулбі та ін.)

- практичні дослідження, які взаємопов'язані з порушенням психічного розвитку дитини (А. Фрейд, М. Кляйн, Д. Віннікотт, М. Маллер та ін.).

Щодо українських досліджень в галузі психології відносно феномену «материнства», то Е. Ейдемільер, В. Гарбузов, А. Варга, А. Співаковська акцентували увагу на вивченні материнського відношення, материнської

позиції та дитячо-батьківської взаємодії. Поведінка матері розглядається як джерело розвитку дитини, а дитина та матір розглядаються як складові єдиної динамічної системи, де вони набувають статус «матері» і «дитини», та взаємно розвиваються як елементи даної системи [33].

Аналіз існуючих теоретичних досліджень у психології дозволяє виділити три основні підходи до проблеми материнства (рис. 1.5) [19; 31; 35]:

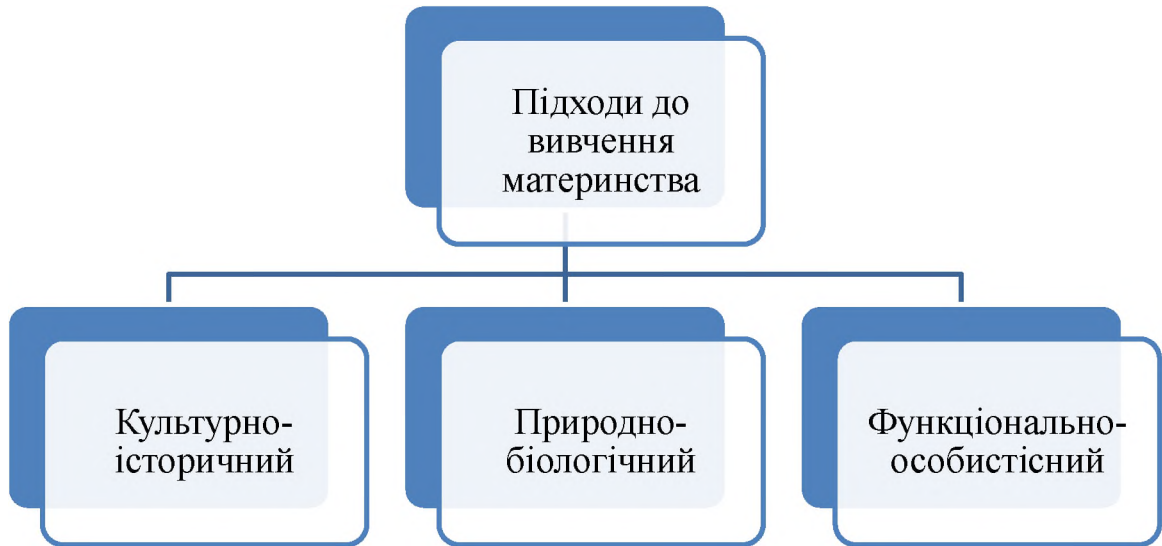


Рис. 1.5. Підходи до вивчення проблеми материнства

1) Перший – культурно-історичний. Материнство, з позиції цього підходу, є однією із соціальних жіночих ролей, детермінованої громадськими нормами і цінностями, які мають визначальний вплив на прояви материнського відношення, навіть якщо потреба бути матір'ю не закладена у жіночій природі.

2) Другий підхід – природно-біологічний. Представники цього підходу вивчають материнство як біологічну схильність жінки до певних зразків поведінки, як «материнський інстинкт». Материнська поведінка, з позиції біологічної підходу, є лише діяльністю, спрямованою на організацію фізіологічного та стимульного середовища для розвитку дитини. До цього підходу відносять деякі напрями, в яких поєднуються біологічний та психологічний підходи до материнства. До таких напрямів відносять

етологічний, соціобіологічний, фізіологічний та психофізіологічний підходи тощо.

3) Третій підхід – функціонально-особистісний, що аналізує материнство як одну із складових особистісної сфери жінки. В рамках цього підходу вивчаються материнські установки, очікування, задоволеність роллю матері у різні вікові періоди дитини, материнська компетентність, материнські якості, які вважаються найбільш оптимальними для повноцінного розвитку дитини, вплив материнсько-дитячих відносин на успішність материнства дочки, а також вивчаються особливості статевої та особистісної ідентифікації жінки. У рамках функціонального підходу виділяються кілька напрямків, серед яких – психоаналітичний, феноменологічний, психолого-педагогічний та психотерапевтичний.

Представники психоаналітичного напрямку А. Фрейд, К. Хорні, Е. Еріксон, Д. Пайнз, Е. Фенікс, М. Кляйн, М. Марконе, С. Фанті, Ф. Дольто вивчають материнство в дитячо-батьківській взаємодії, в якій матері відводиться провідна роль розвитку дитини. У цьому напрямку розроблено перші теоретичні концепції та методи психотерапевтичної роботи з батьками та з дітьми.

У рамках феноменологічного спрямування розглядається поведінка матері, її функції, установки, переживання, очікування, виділяються типи та стилі материнської поведінки, відносини з урахуванням особистісних особливостей матері, її історії життя, адаптації до подружжя, моделі поведінки власної матері, культурних, соціальних та сімейних особливостей, фізичного та психічного здоров'я [12].

Представники психолого-педагогічного спрямування, Г. Брехман, О. Шаграєва, Л. Обухова та ін., як необхідну умову розвитку материнської поведінки розглядають психолого-педагогічну культуру.

Психотерапевтичний напрямок вивчає особливості матері як причину порушення психічного розвитку дитини (затримка психічного розвитку,

дитячі психіатричні захворювання, відхилення поведінки дитини, її соціальна дезадаптація тощо).

Останнім часом у процесі дослідження материнства виділяють також гендерний підхід, в якому материнство (як і батьківство) сприймається як соціальний феномен, зумовлений впливом соціального середовища, суспільних структур на сприйняття ролі жінки та чоловіка. При цьому гендерний підхід повністю виключає роль «біологічного» у материнській поведінці, і бажання ставати чи не ставати матір'ю повністю відводить особистому вибору жінки [9].

Материнство є складним, багатостороннім феноменом. Це пояснює мультидисциплінарний характер його дослідження в науці. Психологія, філософія, соціологія, культурологія, біологія, фізіологія та медицина розглядають материнство як предмет дослідження. Відповідно до Г. Філіппової, материнство як психосоціальне явище вивчається з кількох позицій: материнство як забезпечення умов розвитку дитини та материнство як частина особистісної сфери жінки. Великий інтерес представляє поняття материнства як забезпечення умов розвитку дитини, оскільки з цієї позиції воно розглядається у контексті ставлення матері до дитини.

У дослідженнях, що проводяться у межах вище зазначеного розуміння материнства, Г. Філіппова виділяє три основні підходи (рис. 1.6) [20].

Перший – культурно-історичний, що розглядає інститут материнства як історично обумовлений. Материнство з позиції цього підходу є однією із соціальних жіночих ролей, детермінованої суспільними нормами та цінностями, які мають визначальний вплив на прояви материнського відношення. Представниками цього напрямку є М. Мід, Е. Бадінтер, І. Кон, В. Раміх та ін.

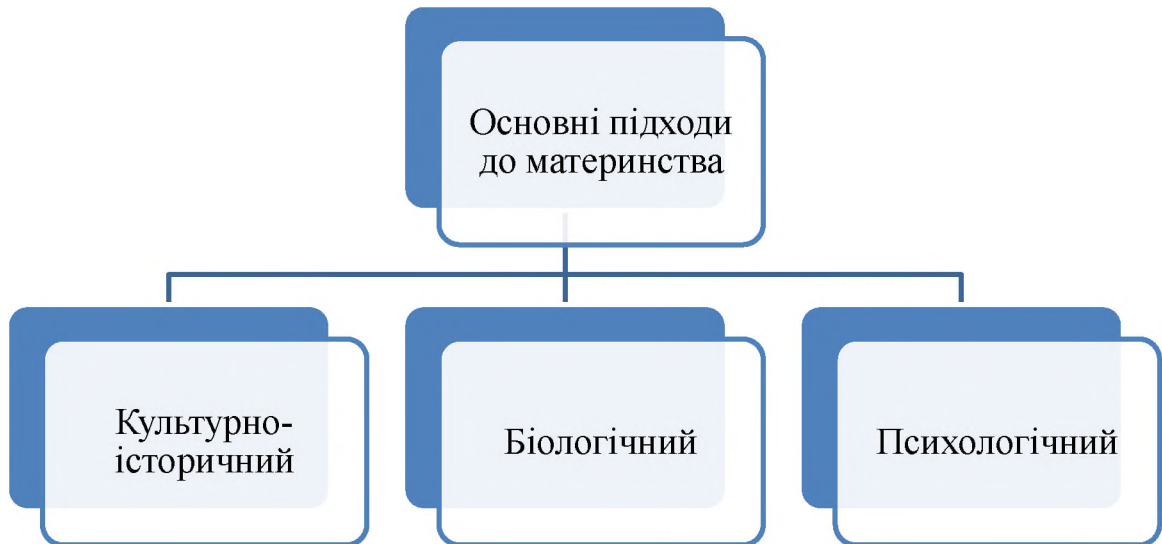


Рис. 1.6. Основні підходи до материнства за Г. Філіпповою

У роботі М. Мід [29] материнство сприймається як глибоко закладений інстинкт, біологічно обумовлений такими процесами як зачаття, виношування, пологи, годування. Вона розглядає материнство через призму турботи та прихильності жінки до дитини як природні функції матері. Проведене К. Кринком дослідження доводить вплив культурних традицій на ставлення жінки до материнства. Науковець вважає, що материнство та материнські почуття забезпечені гендерною приналежністю та жінки за природою своєю є матерями [40].

Другий підхід – біологічний. Представники цього підходу розглядають материнство як біологічну схильність жінки до певних зразків поведінки («материнський інстинкт»), а материнська поведінка з позиції біологічного підходу є лише діяльністю, спрямованою на організацію фізіологічного та стимульованого середовища для розвитку дитини [30]. Вивчаються фізіологічні та психофізіологічні особливості різних фаз репродуктивного циклу жінки, вплив гормональної регуляції на статеву поведінку, зміна гормонального фону в період вагітності та лактації, зв'язок гормонального фону з розвитком прихильності матері до дитини. Вивчаються також особливості активності мозку жінки у період вагітності та після народження дитини, вплив

особливостей психоемоційного стану жінок у період вагітності на розвиток дитини. Велика кількість питань фізіології та психофізіології материнства вирішується в рамках перинаталогії та її основних розділів: перинатальної психології, перинатальної медицини, перинатальної педагогіки.

Третій підхід – психологічний – аналізує материнство як одну із складових особистісної сфери жінки та оцінює його, виходячи з її материнських функцій. В рамках даного підходу вивчаються особливості статевої ідентифікації жінки, материнські установки та очікування, задоволеність материнською роллю, материнська компетентність, особливості материнської позиції на різних вікових етапах дитини, материнські якості, необхідні для нормального розвитку дитини. Досліджуються фактори, що надають вплив на формування материнства, материнсько-дочірні відносини.

Самостійним напрямком є перинатальна психологія, що «вивчає виникнення, динаміку та особливості психологічного та психічного розвитку системи «мати – дитина»» [30]. Дослідження материнства у межах аналізу материнсько-дитячої взаємодії можна розділити за критерієм періоду материнства, що відповідає віку дитини. Вивчаються особливості материнських функцій, поведінки, відносини, установок та очікувань у період вагітності, дитинства, раннього та дошкільного віку, шкільного та підліткового віку, періоду відокремлення дітей від батьків.

Велике значення у розвитку психології материнства мають теорії Е. Еріксона та Д. Віннікота та засновані на них подальші дослідження феномену материнства. Мати і дитина в них розглядаються як єдина діадична система, що взаємно розвиваються як елементи цієї системи. Мати є «середовищем» у розвитку дитини. Таким чином, в рамках цього підходу до материнства в центрі уваги виявляється не мати чи дитина, не їх вплив один на одного, а їх взаємодія. Розвиток діадичного підходу дозволив розкрити

особливості розвитку, особливо раннього, та значення для нього материнської постаті.

У психології материнство довгий час вивчалось в аспекті дослідження материнсько-дитячої взаємодії. Положення про основну роль матері у розвитку дитини, прийняте в культурно-історичному підході, стало основою виділення взаємодії матері та дитини як самостійного предмета дослідження. Незважаючи на те, що об'єктом дослідження тут є в основному дитина та її розвиток, вони дозволили розширити уявлення як про роль матері у розвитку, так і ставлення до матері як самостійного об'єкта. Аналізуючи існуючі на той час підходи до проблеми материнства, дослідники наголошують на необхідності розвитку діалогічного підходу до вивчення діяльності материнства, розгляду її як «діалогу, як обопільної, двосторонньої взаємодії з дитиною» [13, с. 269].

Роль материнства в житті жінки зумовлена соціокультурними факторами, зокрема, ставленням до материнства у суспільстві, особливостями переживання вагітності та індивідуальним ставленням жінки до ролі матері. Відповідно до Є. Підчасова, у період вагітності актуалізуються три основні проблеми (рис. 1.7) [22]:

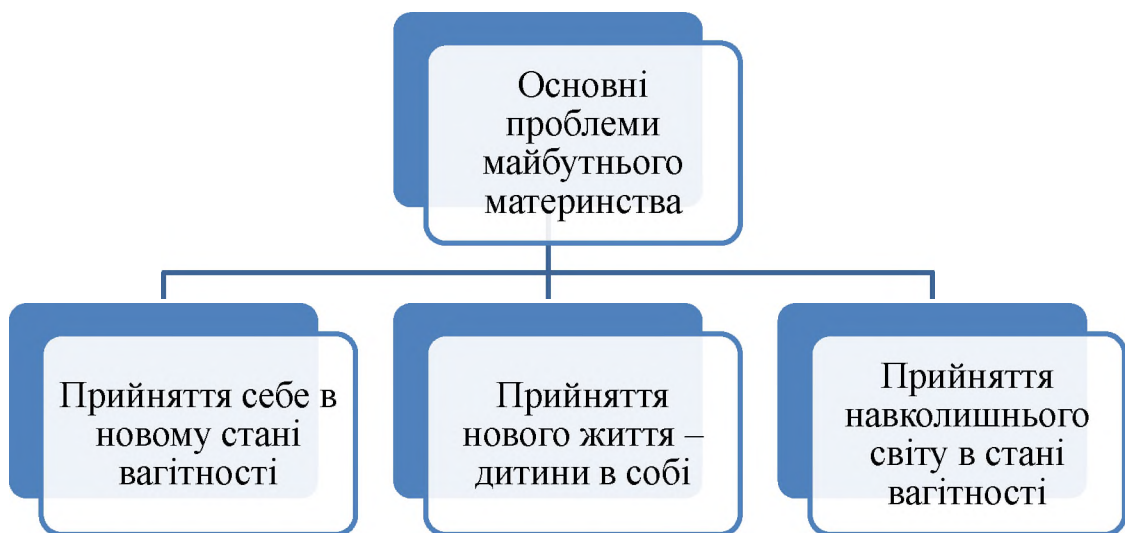


Рис. 1.7. Основні проблеми майбутнього материнства

Вважаємо, що значущим для вивчення образу майбутньої матері є підхід М. Нечаєвої зі співавторами, які вивчали ставлення до вагітності в рамках її внутрішньої картини. Спираючись на концепцію відносин В. М'ясищева, автори розглядали внутрішню картину вагітності як психологічні прояви суб'єктивного ставлення до вагітності, що формується під впливом соматичної, психофізіологічної та власне психологічної еферентації в ситуації вагітності, що розвивається, і включає емоційний, когнітивний і мотиваційно-поведінковий компоненти. На думку авторів, йдеться про аналог чуттєвого рівня соматопсихічних співвідношень, спричинених вагітністю.

Різні автори виділяють різні етапи становлення материнства від планування до народження дитини. Г. Філіпповою розроблено періодизацію розвитку материнської потребнісно-мотиваційної сфери, що дало можливість структурувати її онтогенез як розвиток відповідних потреб, операційного та ціннісно-сміслового блоків.

Таким чином, існує безліч підходів до вивчення психології материнства. Проте, як зазначають деякі науковці, незважаючи на безліч підходів, адекватної концепції, що дозволяє мати цілісне уявлення про материнство, його структуру, зміст і онтогенетичне формування, на сьогоднішній день не існує.

Висновки до розділу 1

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що загальна задоволеність материнством складається великою мірою з успішності реалізації материнських функцій, позитивного ставлення до материнської ролі та поважного ставлення до жінки-матері у близькому її оточенні.

Також було встановлено, що у жінок, які мають та не мають дітей, існують різні психологічні особливості, життєві установки, уявлення про роль матері тощо. У жінок, які мають дітей, присутній образ матері приймаючої, чуйної, що сприяє розвитку та навчанню дитини, що поділяє її самостійну цінність. У жінок, які не мають дітей, яскраво простежується невираженість таких якостей, як прийняття, чуйність та прагнення до розвитку дитини.

Крім цього, було констатовано, що в даний час такий феномен як «материнство» вивчають багато науковців, зокрема у галузі психології. Зараз у психології існує безліч різноманітних концепцій, що різнобічно розглядають цей феномен. Наприклад, материнство розглядається як функціональна сфера, що призначена для забезпечення матір'ю адекватної турботи про потомство. З'ясовано, що різні вчені, аналізуючи проблему формування материнської сфери, відзначають насамперед досвід стосунків із матір'ю в ранньому дитинстві, але підкреслюють, що сфера материнства розвивається протягом усього життя жінки.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ЗАДОВОЛЕННЯ МАТЕРИНСТВОМ У ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методичне обґрунтування емпіричного дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

У психологічній практиці є велике коло досліджень, присвячених феномену материнства, існують також і спеціальні методи та методики, за допомогою яких оцінюється рівень готовності жінок до материнства. Проте, на сьогоднішній день майже відсутні дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Тому при аналізі літературних джерел, вітчизняних та зарубіжних досліджень, ми дійшли висновку, що чинники задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, потребують додаткового вивчення.

У процесі підготовки емпіричного дослідження необхідно було вирішити такі емпіричні аспекти:

1. Підібрати блок методик для дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

2. Провести первинне тестування досліджуваних за обраними методиками.

3. Провести аналіз вибірки отриманих груп респондентів та виявити чинники задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

4. Сформулювати висновки.

Для вирішення поставлених завдань було проведено дослідження, яке складалося з декількох етапів:

На першому етапі була сформована вибірка дослідження. Вибірка сформована із жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, та склала 50 осіб (25 матерів, які мають дітей дошкільного віку, та 25 матерів, які мають дітей молодшого шкільного віку).

Дослідження проводилося з використанням онлайн-ресурсів. При формуванні вибірки було реалізовано принцип добровільності участі в дослідженні, учасницям гарантувалося збереження конфіденційності результатів, було проведено інструктаж. Таким чином, інструкція та процедура збирання емпіричних даних передбачала нівелювання впливу факторів, які потенційно можуть зумовити зниження рівня достовірності відповідей.

Найчастіше зустрічається вік 22 роки (10% вибірки), 25 років (10% вибірки), 30 років (10% вибірки). Репрезентативність вибірки за віком представлена у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Характеристика вибірки за віком

Загальна кількість учасників тестування	Середній вік	Максимальне значення	Мінімальне значення
1	2	3	4
50	30	40	20

Наочно характеристика вибірки наведена на рис. 2.1.

На другому етапі були обрані методики дослідження:

- опитувальник «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів;
- опитувальник задоволеності материнством О. Захарової;
- методика дослідження особливостей особистості Р. Кеттелла;

- опитувальник батьківського відношення Варги-Століна.

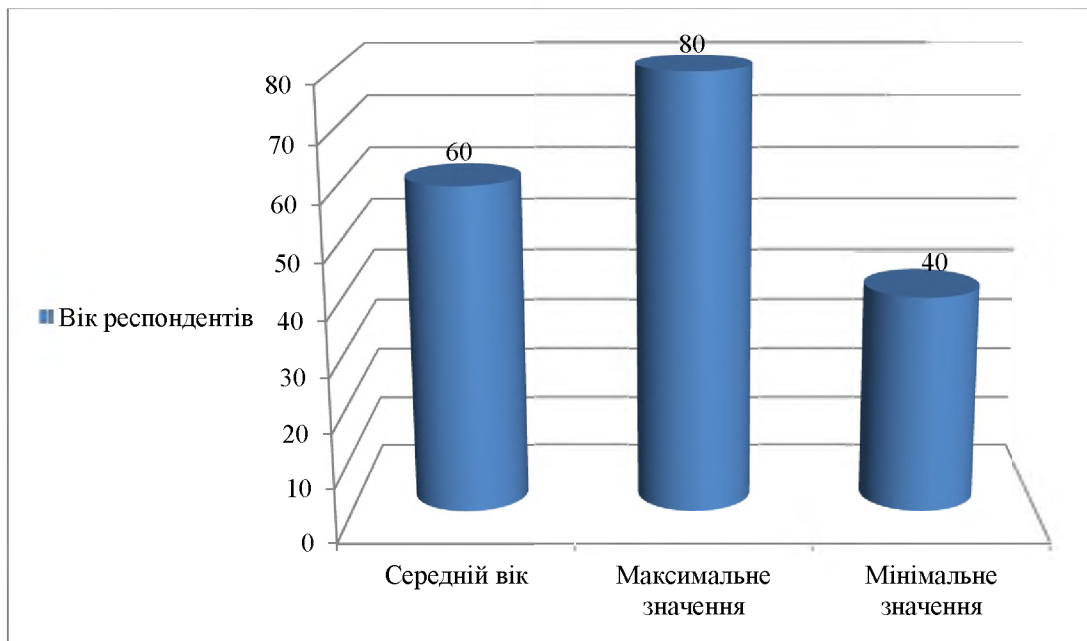


Рис. 2.1. Вік респондентів, %

Опитувальник «Взаємодія з дитиною» І. Марковської (Додаток А) призначений для діагностики особливостей взаємодії батьків та дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Він складається з наступних шкал:

- 1 шкала: невибагливість-вибагливість матері.
- 2 шкали: м'якість-строгість матері.
- 3 шкали: автономність-контроль по відношенню до дитини.
- 4 шкали: емоційна дистанція-емоційна близькість дитини до матері.
- 5 шкала: відкидання-прийняття дитини матір'ю.
- 6 шкала: відсутність співпраці-співробітництво.
- 7 шкала: тривожність за дитину
- 8 шкала: непослідовність-послідовність матері.
- 9 шкала: виховна конфронтація в сім'ї.
- 10 шкала: задоволеність відносинами дитини з матір'ю.

Текст опитувальника складається із 60 тверджень. У методиці існує 5-бальна шкала оцінки згоди із запропонованими висловлюваннями.

Результати оцінюються відповідно до відсоткових норм. Виділяються високі, середні та низькі рівні виразності різних типів материнського відношення.

Опитувальник задоволеності материнством О. Захарової (Додаток Б) призначений для визначення ступеня задоволеності материнством. Методика включає 5 шкал:

1. Шкала «Задоволеність взаємовідносинами з дитиною» характеризує ставлення жінки до особливостей дитячо-батьківської взаємодії (твердження № 1, 6, 10, 15, 29, 23).

2. Шкала «Задоволеність успішністю розвитку дитини як результатом своєї діяльності» відображає сприйняття успішності розвитку дитини (твердження № 2, 7, 11, 16, 20, 24).

3. Шкала «Задоволеність успішністю реалізації материнських функцій» відбиває ставлення жінки до реалізації материнських функцій (твердження № 3, 12, 17, 21, 25, 30).

4. Шкала «Задоволеність материнською роллю» показує ставлення до того, як реалізація ролі матері змінила її життя (твердження № 4, 8, 14, 19, 26, 28).

5. Шкала «Задоволеність відносинами з близьким оточенням у зв'язку з настанням материнства» демонструє сприйняття жінки відносин з близьким оточенням у новій для неї позиції матері (твердження №5, 9, 13, 18, 22, 27).

Кожна шкала містить 3 прямих і 3 зворотніх твердження. Твердження № 3, 4, 6, 7, 8, 10, 16, 17, 18, 22, 24, 27, 28, 29, 30 є зворотними. Респонденту необхідно оцінити ступінь своєї згоди із затвердженням (від 0 до 2 балів). Якщо твердження пряме, то за варіант відповіді «Так, вірно» присуджується 2 бали, за проміжний варіант відповіді «Важко сказати» – 1 бал, за відповідь «Ні, не вірно» – 0. Якщо твердження зворотне, то за варіант відповіді «Так, вірно» присуджується 0 балів, за проміжний варіант відповіді «Важко сказати» – 1 бал, за варіант відповіді «Ні, невірно» – 2. Підсумовуючи набрані бали, ми отримуємо силу виразності кожної зі шкал та загальний

індекс задоволеності материнством. Середній показник задоволеності материнством за даними автора методики дорівнює 48,10 бала.

Опитувальник батьківського відношення Варги-Століна (Додаток В) є психодіагностичним інструментом, орієнтованим на виявлення батьківського відношення (відносини батьків та дітей) у дорослих. Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів стосовно дитині, поведінкових стереотипів, що відзначаються у спілкуванні з дітьми, особливостей сприйняття, особливостей розуміння характеру та особистості дитини, її вчинків.

Опитувальник складається із 61 твердження. Відповідаючи на запитання опитувальника, досліджуваний повинен висловити свою згоду чи незгоду з ними за допомогою оцінок «так» чи «ні».

При підрахунку тестових балів за всіма шкалами враховуються позитивні відповіді, що збігаються з ключем, за які нараховується по 1 балу:

1. Прийняття-відкидання.
2. Кооперація.
3. Симбіоз.
4. Авторитарна гіперсоціалізація.
5. «Маленький невдаха».

Результати оцінюються відповідно до відсоткових норм. Виділяються високі, середні та низькі рівні виразності різних типів батьківського відношення.

Методика дослідження особливостей особистості Р. Кеттелла є одним із найпоширеніших методів оцінки індивідуально-психологічних особливостей особистості. Методика була розроблена Реймондом Кеттеллом, автором однієї з найвпливовіших теорій особистості, згідно з якою люди відрізняються один від одного за набором та ступенем виразності у них окремих незалежних рис. У процесі експериментального дослідження

особистості Кеттелл виявив 16 біполярних рис (чинників), ступінь розвиненості яких можна виміряти за допомогою опитувальника.

Методика Кеттелла широко використовується у психодіагностичній практиці як за кордоном, так і в нашій країні. Його опитувальник універсальний, практичний, дає багатогранну інформацію про індивідуальність людини [38].

На третьому етапі було проведено дослідження. Дослідження мало форму тестування та проводилося в індивідуальній формі. Перед початком проведення тестування кожного було проінформовано, на яку тему проводиться дослідження, а також коротко ознайомлено з основними поняттями та їх суттю. Це дало змогу уникнути недбалого ставлення до тестування, а також допомогло викликати зацікавленість у опитуваних.

На четвертому етапі була проведена статистична обробка даних. Результати тестування, опитування та протоколи оброблювалися вручну та за допомогою комп'ютерних програм.

Адекватність вибору та можливість застосування методик збору емпіричних даних були обумовлені теоретичними основами дослідження, виділеними об'єктом та предметом, змістом поставлених завдань.

2.2. Організація та проведення емпіричного дослідження

Спочатку було виявлено взаємодію з дитиною у вибірці жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, за допомогою опитувальника «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів (Додаток Г). Опис результатів дослідження за даною методикою наведено в табл. 2.2 – 2.11.

У таблиці 2.2 відображено результати за шкалою «Невимогливість-вибагливість».

Таблиця 2.2

**Показники за шкалою «Невимогливість-вибагливість» у матерів
дітей дошкільного та молодшого шкільного віку**

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку		Математична обробка
	Кількість	%	Кількість	%	
Високий	3	6	5	10	$T_{емп} = 0,9$ Критич. значення 2,02 при $p \leq 0.05$, 2,71 при $p \leq 0.01$ Висновок: відмінностей немає
Середній	43	86	35	70	
Низький	4	8	10	20	

З таблиці 2.2 бачимо, що вимогливість з боку матерів до своїх дітей дошкільного і молодшого шкільного віку виражена переважно середнім рівнем (рис. 2.2). Це означає, що матері цілком адекватні у своїх вимогах до своїх дітей – вони не завищені, але й не занижені. Матері дітей не пред'являють до дітей надмірно завищених вимог і не очікують від своїх дітей надто високого рівня відповідальності за їхні дії.

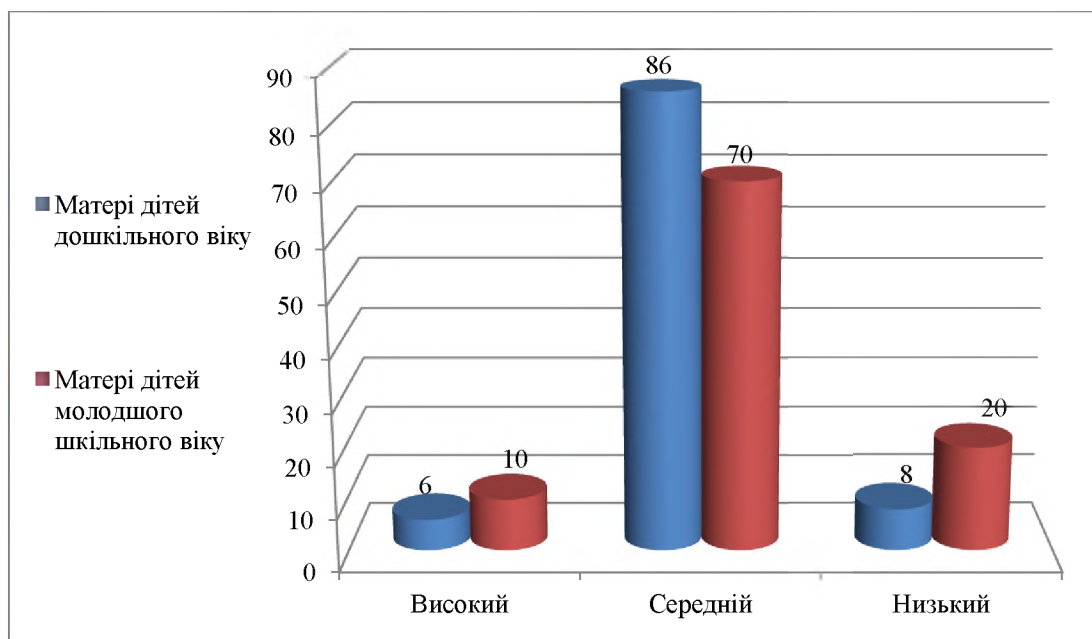


Рис. 2.2. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

І. Марківської за шкалою «Невимогливість-вибагливість»

Показники за шкалою «М'якість-строгість» представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Показники за шкалою «М'якість-строгість» у матерів дітей
дошкільного та молодшого шкільного віку**

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку	
	Кількість	%	Кількість	%
Високий	5	10	5	10
Середній	30	60	30	60
Низький	15	30	15	30

З таблиці 2.3 бачимо, що м'якість по відношенню до дитини у матерів виражена переважачим середнім рівнем, і навіть низьким, що свідчить про наявність суворості в материнському ставленні до дітей (рис. 2.3). За результатами цієї шкали можна зробити висновок про суворість заходів, які матері застосовують по відношенню до своєї дитини та про ступінь примусу дітей до чогось. Таким чином, матері дошкільників та молодших школярів, як видно з результатів за цією шкалою, ставляться до них із достатньою строгістю.

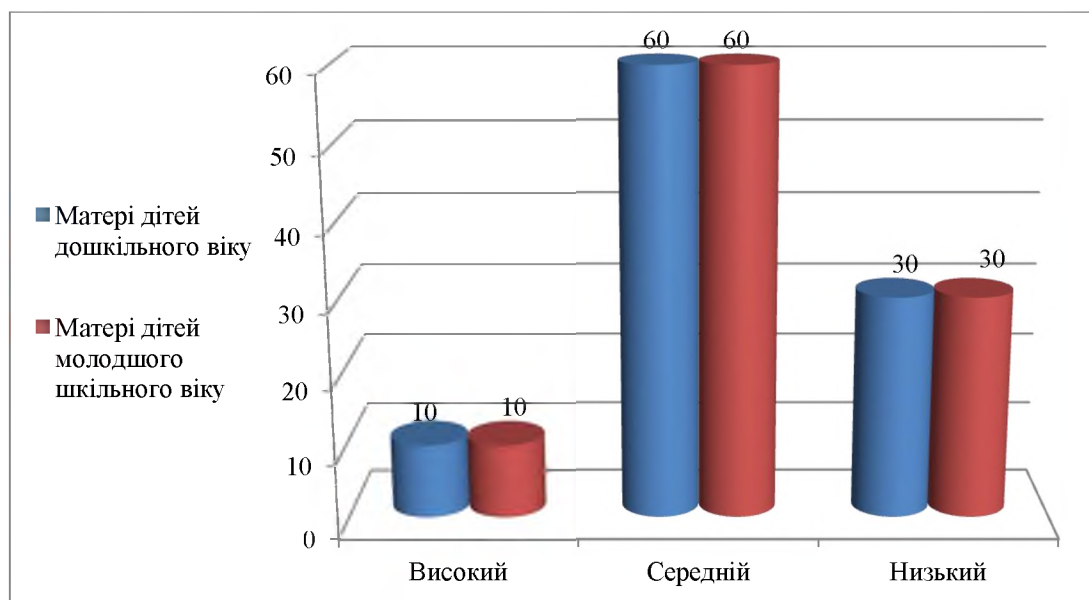


Рис. 2.3. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

І. Марківської за шкалою «М'якість-строгість»

Показники за шкалою «Автономність-контроль» представлені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Показники за шкалою «Автономність-контроль» у матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку	
	Кількість	%	Кількість	%
Високий	7	14	7	14
Середній	41	82	41	82
Низький	2	4	2	4

З таблиці 2.4 бачимо, що у більшій частині матерів в обох групах переважає середній рівень контролю щодо своєї дитини (рис. 2.4). Це правильне ставлення до дітей, оскільки високий контроль проявляється у дріб'язковій опіці по відношенню до своєї дитини, прагненні її обмежувати від усіх неприємностей навколишнього світу.

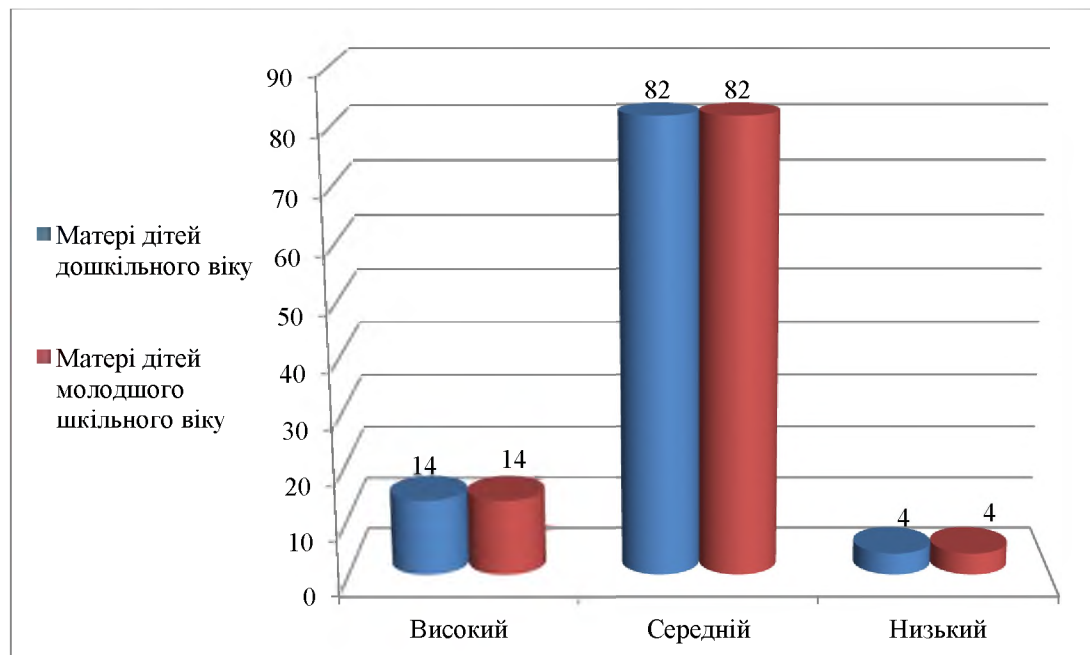


Рис. 2.4. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

I. Марківської за шкалою «Автономність-контроль»

Показники за шкалою «Емоційна близькість-дистанція» представлені таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Показники за шкалою «Емоційна близькість-дистанція» у матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку		Математична обробка
	Кількість	%	Кількість	%	
Високий	42	84	47	94	$T_{емп} = 0,7$ Критич. значення 2,02 при $p \leq 0.05$, 2,71 при $p \leq 0.01$ Висновок: відмінностей немає
Середній	8	16	3	6	
Низький	0	0	0	0	

З таблиці 2.5 бачимо, що більшість матерів дітей дошкільного і молодшого шкільного віку виявляють стосовно своєї дитини високий рівень емоційної близькості (рис. 2.5). Статистично значимих відмінностей між двома групами матерів не було встановлено.

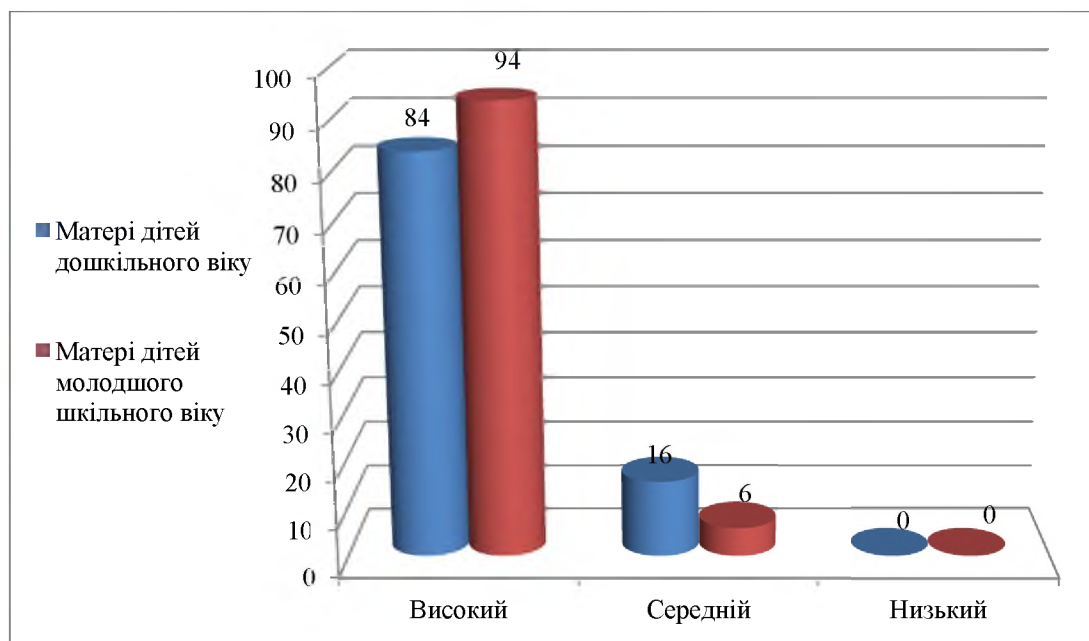


Рис. 2.5. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

I. Марківської за шкалою «Емоційна близькість-дистанція»

Показники за шкалою «Прийняття-відкидання» представлені у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Показники за шкалою «Прийняття-відкидання» у матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку	
	Кількість	%	Кількість	%
Високий	45	90	50	100
Середній	5	10	0	0
Низький	0	0	0	0

З таблиці бачимо, що матері обох груп ставляться до своїх дітей із високим рівнем прийняття (рис. 2.6). Ця шкала відбиває базове ставлення матері до дитини і характеризує повне прийняття дитини як особистості, її поведінкових якостей. Прийняття дитини батьками багато в чому визначає її подальший розвиток і свідчить на користь її сприятливості.

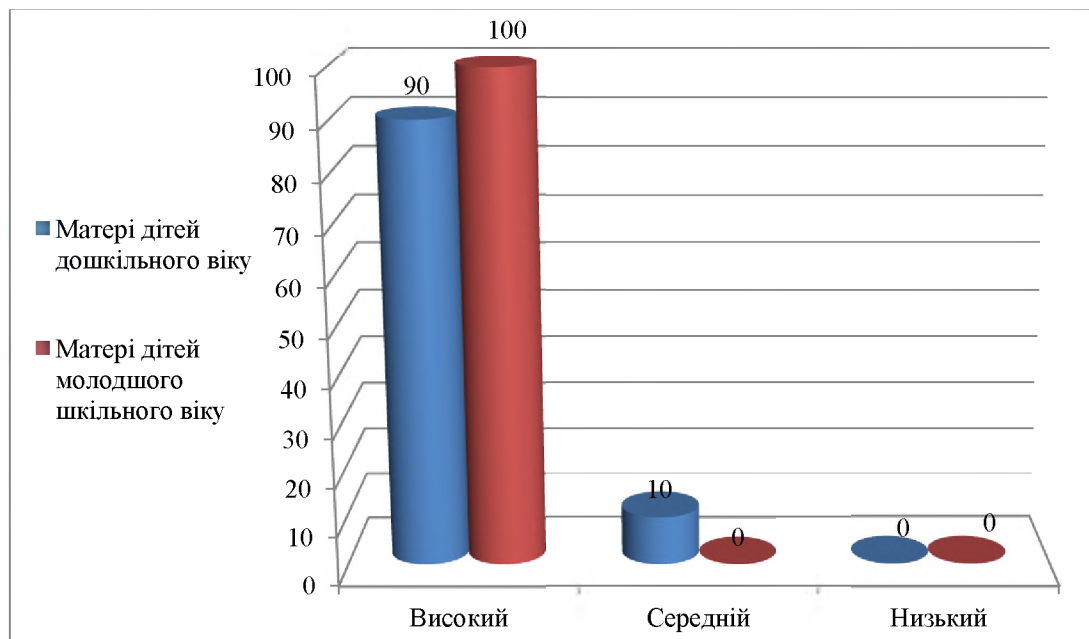


Рис. 2.6. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

I. Марківської за шкалою «Прийняття-відкидання»

Показники за шкалою «Співробітництво» подано у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

**Показники за шкалою «Співробітництво» у матерів дітей
дошкільного та молодшого шкільного віку**

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку		Математична обробка
	Кількість	%	Кількість	%	
Високий	40	80	50	100	$T_{емп} = 0$ Критич. значення 2,02 при $p \leq 0.05$, 2,71 при $p \leq 0.01$ Висновок: відмінностей немає
Середній	10	20	0	0	
Низький	0	0	0	0	

З таблиці бачимо, що у більшості матерів, які мають дітей дошкільного віку, та у 100% матерів дітей молодшого шкільного віку по відношенню до своєї дитини переважає високий рівень співробітництва (рис. 2.7).

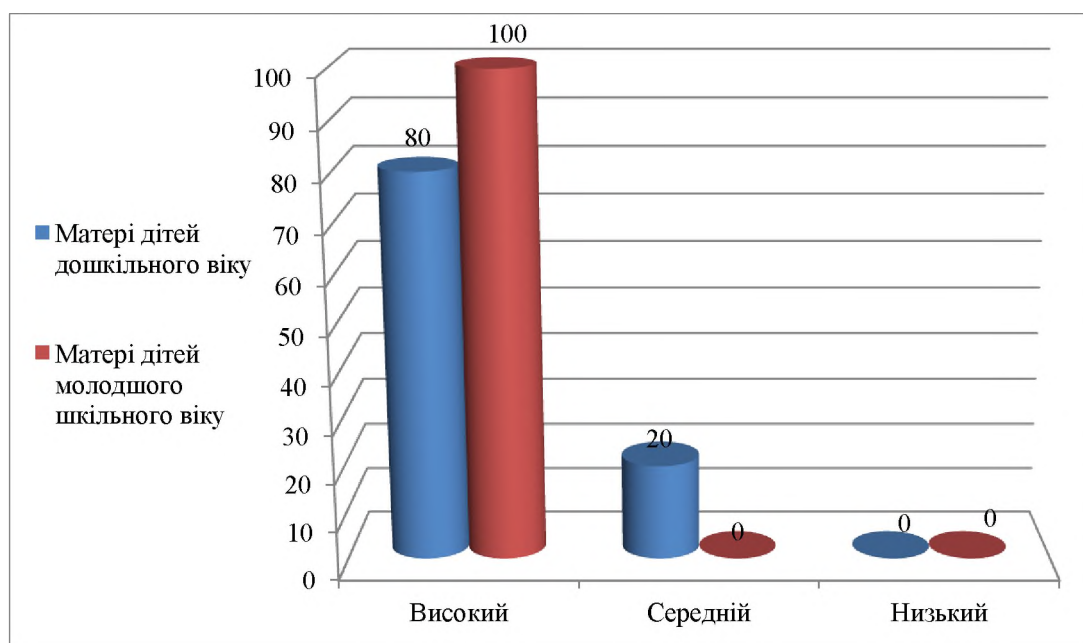


Рис. 2.7. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

І. Марківської за шкалою «Співробітництво»

Наявність співробітництва між батьками та дітьми відображає характер їхньої взаємодії. Воно є наслідком включеності дитини у взаємодію з батьками, визнання її прав та гідності. Співробітництво відображає рівність та партнерство у відносинах батьків та дітей.

Показники за шкалою «Тривожність за дитину» подано у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

**Показники за шкалою «Тривожність за дитину» у матерів дітей
дошкільного та молодшого шкільного віку**

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку		Математична обробка
	Кількість	%	Кількість	%	
Високий	10	20	15	30	$T_{emp} = 0,4$ Критич. значення 2,02 при $p \leq 0.05$, 2,71 при $p \leq 0.01$ Висновок: відмінностей немає
Середній	37	74	32	64	
Низький	3	6	3	6	

З таблиці 2.8 бачимо, що у матерів дошкільників та молодших школярів переважає середній рівень тривожності за дитину (рис. 2.8).

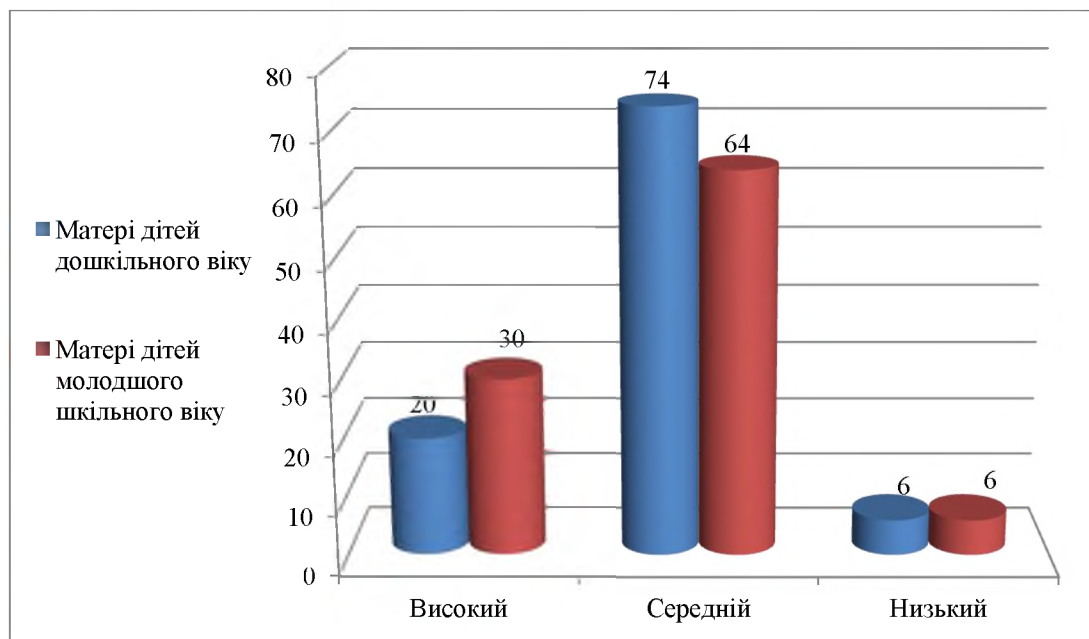


Рис. 2.8. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

I. Марківської за шкалою «Тривожність за дитину»

Тривожність розуміється як страх матері від того, що з її дитиною може статися щось погане. Високий рівень материнської тривожності може передаватися дитині, що негативно відбивається на формуванні її емоційної сфери. Чим тісніше та емоційно насиченіші відносини матері та дитини, тим більш емоційно відкритою і динамічною вона зростає і тим нижчою є її тривожність. Жорсткі вимоги та суворий контроль матері, навпаки, підвищують тривожність дитини. У нормі, на нашу думку, має бути середній рівень тривожності.

Показники за шкалою «Послідовність» подано у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

**Показники за шкалою «Послідовність» у матерів дітей
дошкільного та молодшого шкільного віку**

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку		Математична обробка
	Кількість	%	Кількість	%	
Високий	40	80	43	86	$T_{емп} = 1$. Критич. значення 2,02 при $p \leq 0.05$, 2,71 при $p \leq 0.01$ Висновок: відмінностей немає
Середній	10	20	7	14	
Низький	0	0	0	0	

З таблиці 2.9 можна побачити, що у матерів обох груп переважає високий рівень послідовності щодо дитини (рис. 2.9).

Послідовність матері є важливим параметром взаємодії, в ній відображається те, наскільки є послідовною і постійною мати у своїх вимогах, у своєму ставленні до дитини, застосуванні покарань і заохочень.

Непоследовність матері може бути наслідком емоційної неврівноваженості, виховної невпевненості чи відкидаючого ставлення до дитини.

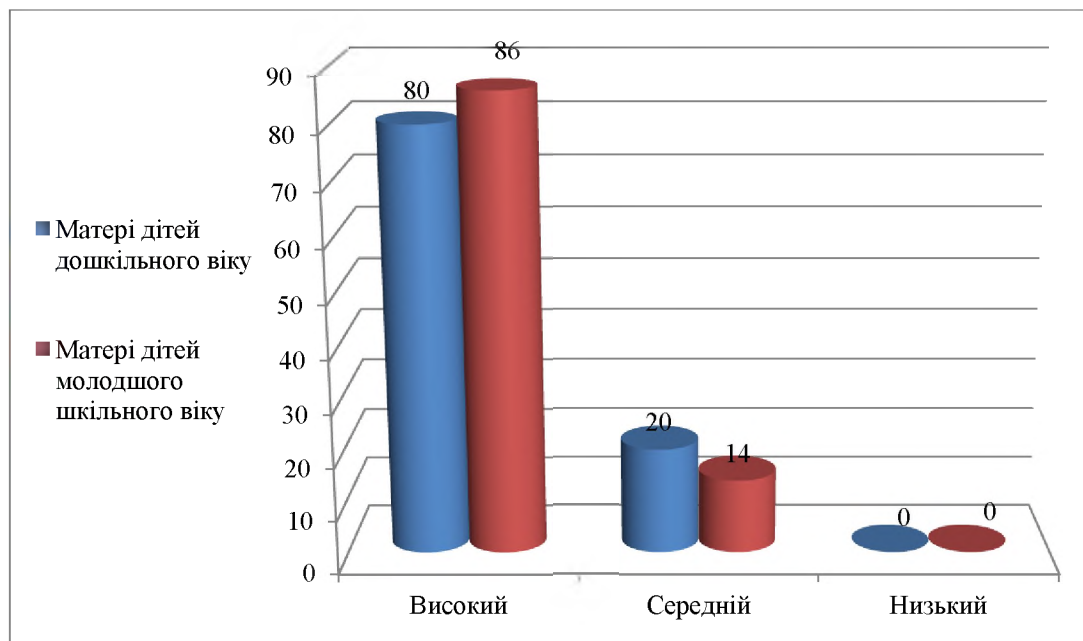


Рис. 2.9. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

I. Марківської за шкалою «Последовність»

Показники за шкалою «Виховна конфронтація» наведено у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Показники за шкалою «Виховна конфронтація» у матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку	
	Кількість	%	Кількість	%
Високий	3	6	3	6
Середній	7	14	7	14
Низький	40	80	16	80

З таблиці 2.10 ми бачимо, що в матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку переважає низький рівень виховної конфронтації (рис. 2.10), що говорить про високу згуртованість членів сім'ї та відсутність у

ній розбіжностей з питання виховання дітей; у сім'ї відсутні конфлікти між батьками, одні члени сім'ї не налаштовують дитину проти інших членів сім'ї.

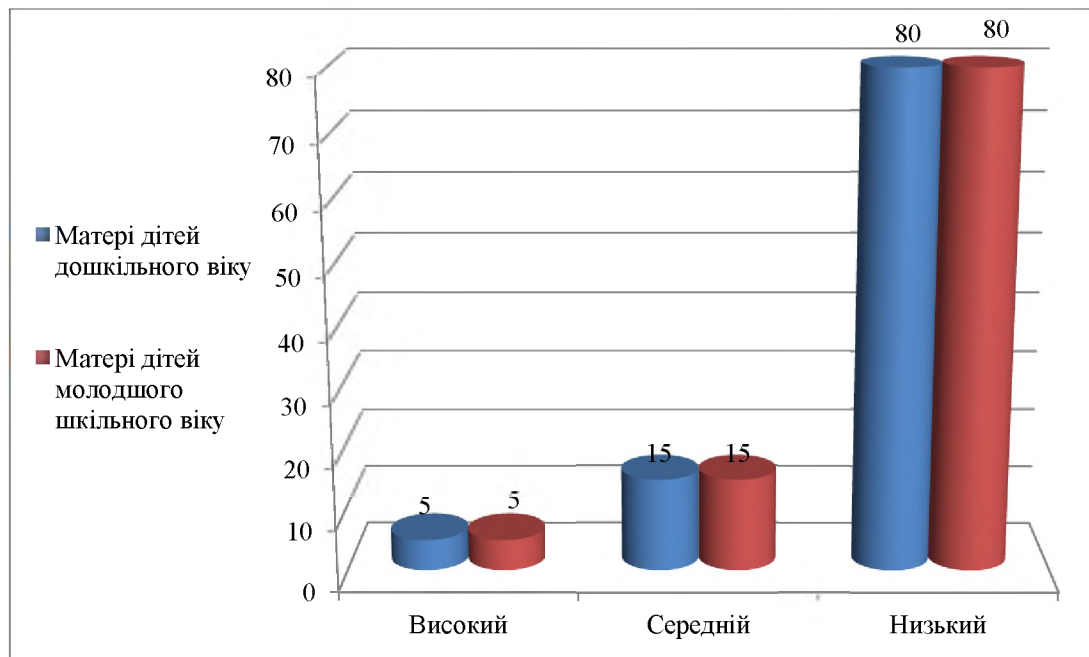


Рис. 2.10. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

I. Марківської за шкалою «Виховна конфронтація»

Показники за шкалою «Задоволеність відносинами з дитиною» представлені у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Показники за шкалою «Задоволеність відносинами з дитиною» у матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку	
	Кількість	%	Кількість	%
Високий	33	66	33	66
Середній	17	34	17	34
Низький	0	0	0	0

З таблиці 2.11 бачимо, що більшість матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку мають високий рівень задоволеності стосунками з дитиною (рис. 2.11).

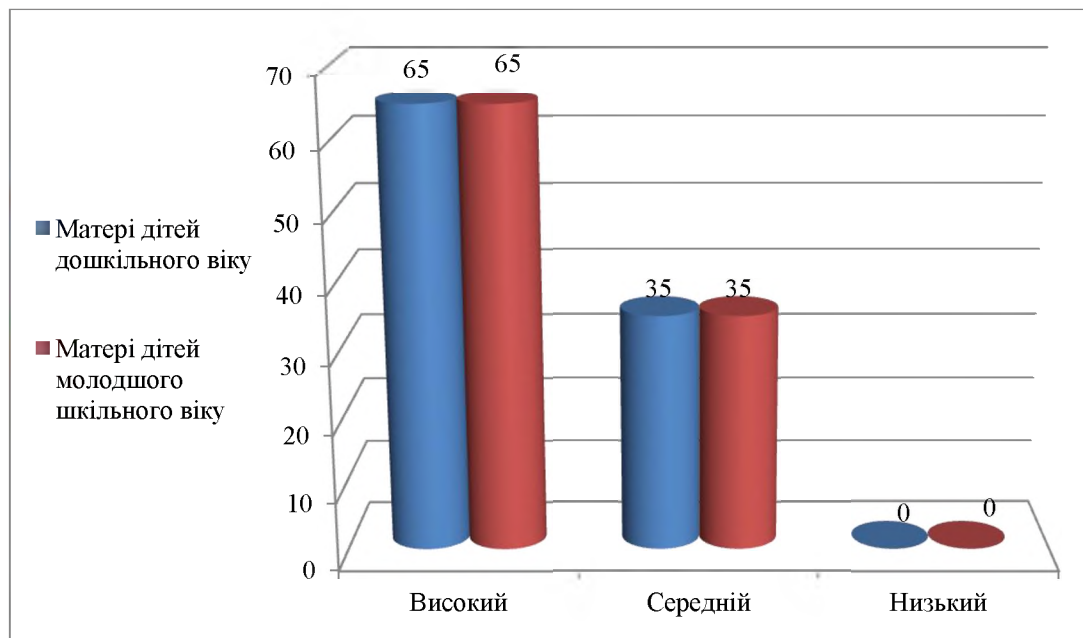


Рис. 2.11. Результати опитувальника «Взаємодія з дитиною»

І. Марківської за шкалою «Задоволеність відносинами з дитиною»

При проведенні дослідження не було встановлено статистично значимих відмінностей за жодним чинником взаємин із дитиною у матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Тому далі розглянемо, як виражена ступінь задоволеності материнством у всій досліджуваній вибірці за опитувальником задоволеності материнством О. Захарової на основі Додатку Д (рис. 2.12).

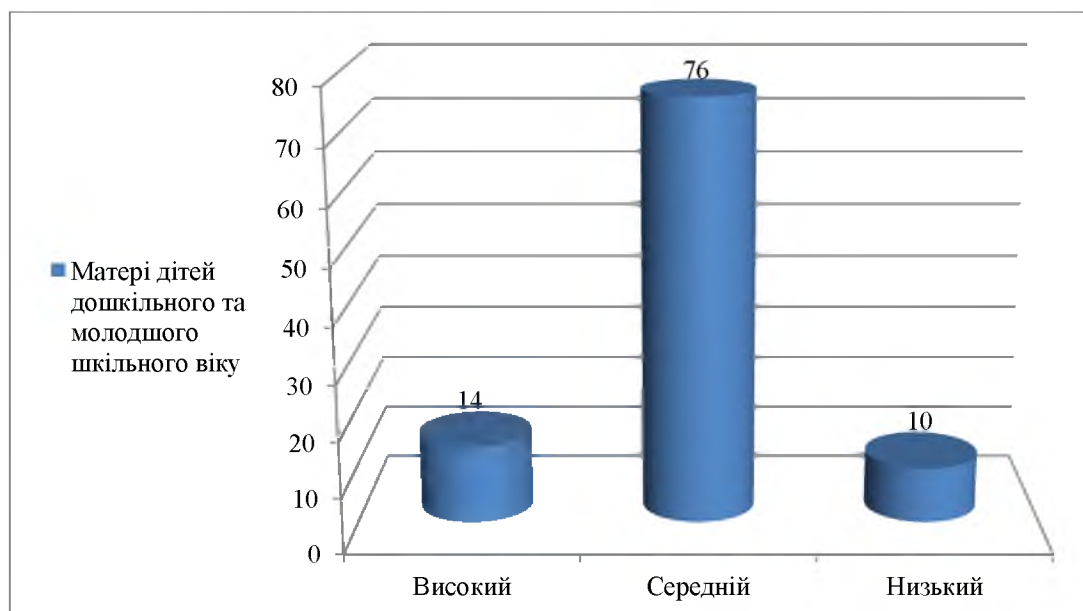


Рис. 2.12. Ступінь задоволеності материнством у сучасних жінок за опитувальником О. Захарової

Отримані результати свідчать про високий рівень задоволеності материнством сучасних жінок. При максимальній кількості балів 60 середній показник становив 48,10. У 76% учасниць показник задоволеності материнством перебуває у сфері середніх значень.

Індивідуально-особистісні особливості матерів досліджувалися за допомогою методики дослідження особливостей особистості Р. Кеттелла. В якості залежної змінної прийняті поведінкові стратегії матерів, незалежних – особистісні особливості матерів.

Середньогрупові значення інтегральних комунікативних, емоційних, інтелектуальних та регулятивних індивідуально-особистісних особливостей матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку за методикою Р. Кеттелла представлені на рис. 2.13.

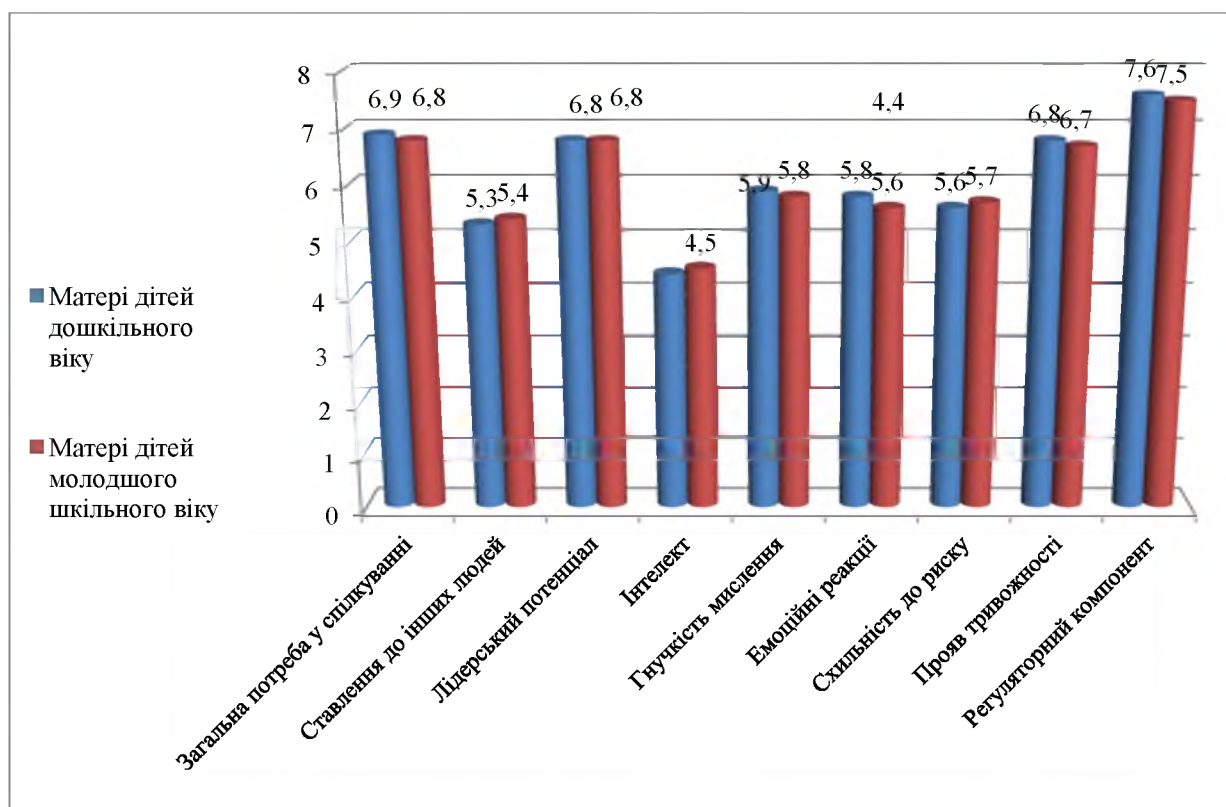


Рис. 2.13. Індивідуальні особистісні особливості матерів

Як виявилось за результатами методики дослідження особливостей особистості Р. Кеттелла, в особистісному профілі матерів найбільше виражені регуляторні особистісні властивості. Це говорить про те, що у матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку виражені почуття обов'язку та відповідальність, прагнення дотримання соціальних норм і правил, а також розвинені вольові процеси та самоконтроль (високі значення факторів Q3, G).

Значення комунікативних властивостей вказують на доброзичливе ставлення матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку до оточуючих, існування потреби у спілкуванні. Однак таке спілкування може бути поверховим та короткочасним. Крім того, спілкування не завжди ними ініціюється. Матері прагнуть збереження соціальних контактів переважно з близьким колом осіб, з ким вже було вибудовано довірчі відносини, існують спільні інтереси. Рішення щодо подолання труднощів і виконання відповідальних справ матерями приймаються в основному самостійно (середні значення факторів A, H, L, N, E, Q2).

Показники інтелектуальних особистісних властивостей помірковано виражені. Незважаючи на наявний інтелектуальний потенціал, матері дітей дошкільного та молодшого шкільного віку мають труднощі при орієнтації у проблемних ситуаціях. Їм потрібні додаткові інтелектуальні зусилля та тимчасові витрати під час вибору оптимального рішення (середні значення факторів B, M, N, Q1).

Емоційні особливості представлені помірними значеннями. Матері дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, володіючи достатньою емоційною чутливістю, відчують тривогу, фрустрацію. Ці переживання виникають передусім у нових для них, несподіваних ситуаціях, до яких вони не адаптувалися і які сприймаються ними як загрозливі. Сильні емоційні реакції можливі у випадках, коли глибоко зачіпаються їх актуальні потреби (помірні значення чинників Z, I, H, F, O, Q4).

Можна зробити висновок, що матерям дітей дошкільного та молодшого шкільного віку характерні підвищений рівень саморегуляції, помірна потреба у соціальному спілкуванні, достатній інтелектуальний потенціал. Поряд із тривожністю та емоційною фіксацією на стресовій ситуації, матері виявляють підвищений рівень відповідальності та контролю над собою.

Поведінковий компонент діалогічної взаємодії моделювала ситуація нерегламентованої ігрової взаємодії матері та дитини. Результати показали, що під час вільної гри матері демонстрували як успішні (ABC, BC, AC), так і неуспішні (A, AB, B) поведінкові стратегії (рис. 2.14). Проте більшою мірою ними трансливалися успішні стратегії поведінки. Загальна кількість зареєстрованих комунікативних кейсів успішних поведінкових стратегій становила 206, неуспішних – 76 (відмінності статистично достовірні при $p \leq 0,001$).

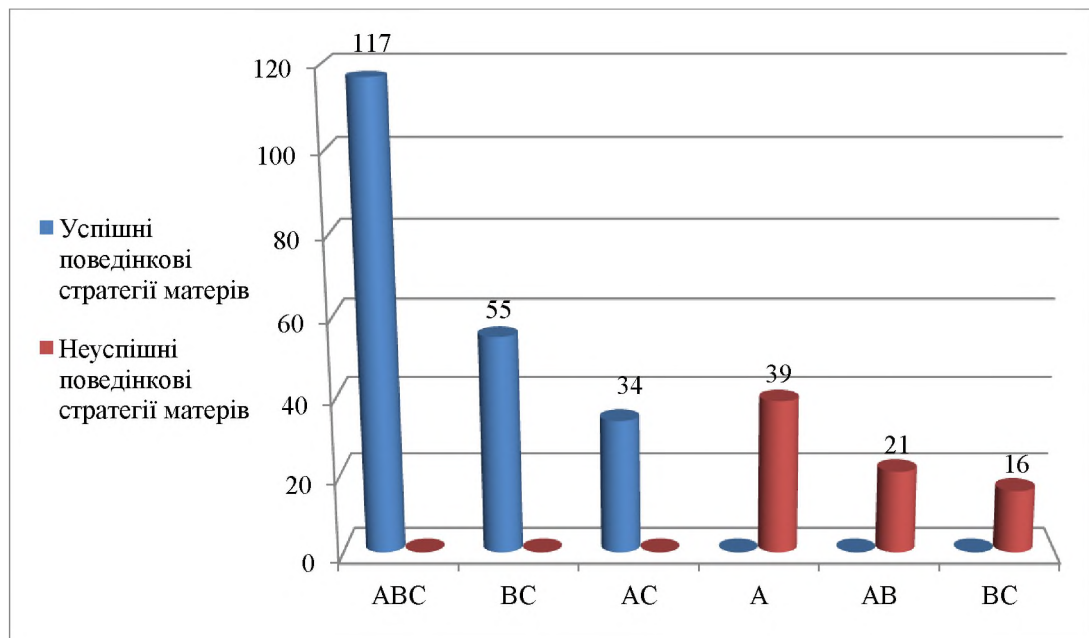


Рис. 2.14. Частота використання матерями успішних та неуспішних поведінкових стратегій при побудові діалогічної взаємодії з дітьми

При успішних стратегіях у діаді «мати-дитина» саме мати частіше ініціювала процес взаємодії, стаючи центральним джерелом побудови діалогу з дитиною та її пізнавальної активності. Успішні стратегії поведінки

супроводжувалися ознаками, важливими для діалогу: зоровим контактом матері з дитиною, вербалізацією, регульованою матір'ю, а також вербальним і невербальним підкріпленням ініціативи дитини до взаємодії.

У випадку транслювання неуспішних стратегій матері демонстрували дві форми поведінки. Одна з них – відсутність вербального та невербального підкріплення взаємодії, яке було ініційовано дитиною. Друга форма – матері пропонували дитині постійну зміну ігрової діяльності, яка мала короткочасний епізодичний характер.

Результати кореляційного аналізу дозволили встановити статистично достовірні взаємозв'язки між індивідуально-особистісними особливостями матерів та поведінковими стратегіями, що характеризують діалог. Так, було встановлено прямий взаємозв'язок між інтелектуальними можливостями матерів та успішною поведінковою стратегією ABC ($r=0,552$ при $p\leq 0,001$). Це означає, що чим ширші інтелектуальні можливості матері, тим частіше вона транслює успішну поведінкову стратегію ABC: мати спонукає дитину, дитина залучається до спільної гри, мати підкріплює ігрову поведінку дитини вербально, невербально, тактильно.

За результатами кореляційного аналізу були встановлені статистично достовірні взаємозв'язки показника транслювання матерями неуспішних поведінкових стратегій (А, АВ, В) і труднощі вибудовування міжособистісних відносин ($r = 0,770$ при $p\leq 0,001$). Цей результат вказує на те, що чим більше матері транслюють комунікативні бар'єри, тим частіше використовують неуспішні стратегії поведінки з дитиною.

У результаті регресійного аналізу було встановлено, що найбільшою значущістю для транслювання матерями успішних поведінкових стратегій під час побудови діалогічної взаємодії з дитиною мають інтелектуальні можливості. До основних особистісних особливостей матерів, що перешкоджають успішності діалогу, відносяться труднощі вибудовування ними міжособистісних відносин.

Комунікативні бар'єри впливають на транслявання матерями всіх видів неуспішних стратегій поведінки зі своєю дитиною. Матері, котрим характерні труднощі міжособистісного спілкування, схильні до дистанціювання під час встановлення контактів із оточуючими, попри глибинну потребу у спілкуванні та соціальної підтримки. Матері дітей відчувають складності у прояві гнучкості поведінки, зміни стилю спілкування, і навіть у визначенні мотивів поведінки інших людей. І це проявляється у діалозі з дитиною. Встановлено, що при побудові діалогу з дитиною дошкільного та молодшого шкільного віку високі інтелектуальні можливості матерів впливають на транслявання ними успішної поведінкової стратегії АС.

Наступним кроком емпіричного дослідження стало встановлення материнського ставлення за методикою «Опитувальник батьківського відношення Варги-Століна». Результати дослідження представлені на рисунку 2.15.

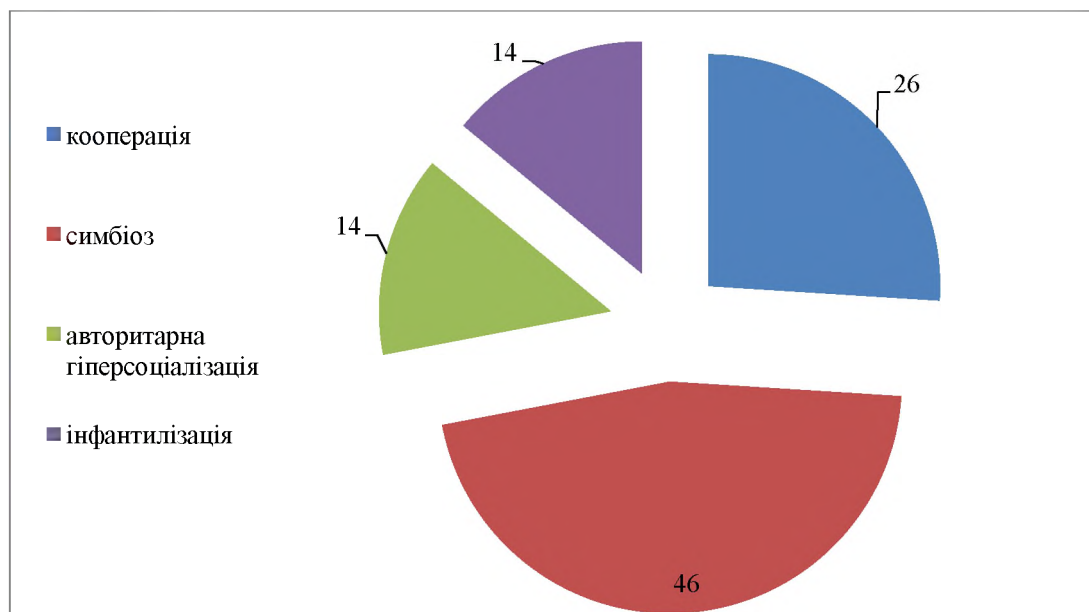


Рис. 2.15. Розподіл загальної вибірки матерів залежно від типу батьківського ставлення, %

Аналізуючи результати на рисунку 2.15, можна зробити висновки, що у матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку недостатньо

розвинута «кооперація», тобто, соціально бажаний образ батьківського ставлення – 13,3% опитаних. Переважає тенденція до симбіотичних відносин з дитиною – 46,7% респондентів. Характерний прояв авторитаризму у дорослих, про що говорять високі показники за шкалою «Авторитарна гіперсоціалізація» – 13,3% опитаних. Прагнення до інфантилізації дитини, бажання приписати їй особистісну та соціальну неспроможність характерна для 26,7% матерів.

За методикою Варги-Століна за шкалою «Кооперація» у двох групах матерів отримано результати, які подано у табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Показники за шкалою «Кооперація» опитувальника Варги-Століна

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку		Математична обробка
	Кількість	%	Кількість	%	
Високий	1	3	6	20	$t_{e_{мп}} = 0,6$ Критич. значення 2,02 при $p \leq 0.05$, 2,71 при $p \leq 0.01$ Висновок: відмінностей немає
Середній	28	94	24	80	
Низький	1	3	0	0	

З таблиці 2.12 видно, що у більшості матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку виявлено середній рівень кооперації. Це свідчить про те, що вони виявляють щирий інтерес до того, що цікавить дитину, але не завжди заохочують її самостійність та ініціативу. Певною мірою вони обмежують її свободу своїм авторитетом дорослої людини, і це, на нашу думку, цілком справедливо, тому що в цьому виявляється виховна дія. Математична статистика (t-критерій Стюдента) не виявила відмінностей між двома групами матерів.

Показники за шкалою «Сімбіоз» представлені в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Показники за шкалою «Симбіоз» опитувальника Варги-Століна

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку		Математична обробка
	Кількість	%	Кількість	%	
Високий	13	43	10	33	$t_{e_{мп}} = 0,1$ Критич. значення 2,02 при $p \leq 0.05$, 2,71 при $p \leq 0.01$ Висновок: відмінностей немає
Середній	16	54	18	60	
Низький	1	3	2	7	

З таблиці 2.13 бачимо, що у матерів обох груп переважає середній рівень прояву симбіозу у відносинах у дитиною, у меншій кількості матерів переважає високий рівень симбіотичного зв'язку з дитиною. Середні показники за цією шкалою дозволяють говорити про те, що матері встановлюють між собою та дитиною розумну дистанцію, не дозволяючи собі жити виключно інтересами дитини та її життям. Математична обробка результатів встановила відсутність відмінностей між показниками матерів із двох різних груп за цією шкалою.

Показники за шкалою «Контроль» представлені в таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

Показники за шкалою «контроль» опитувальника Варги-Століна

Групи / Рівні	Матері дітей дошкільного віку		Матері дітей молодшого шкільного віку		Математична обробка
	Кількість	%	Кількість	%	
Високий	3	10	4	13	$t_{e_{мп}} = 1,2$ Критич. значення 2,02 при $p \leq 0.05$, 2,71 при $p \leq 0.01$ Висновок: відмінностей немає
Середній	22	73	25	84	
Низький	5	17	1	3	

Як бачимо з таблиці, у матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку переважає середній рівень контролю. Це оптимальний рівень контролю, оскільки високі бали за цією шкалою говорять про те, що доросла людина веде себе надто авторитарно по відношенню до своєї дитини, вимагає від неї беззастережного послуху та дисципліни. Вона майже в усьому нав'язує дитині свою волю. Навпаки, низькі бали за цією шкалою свідчать про те, що з боку матері повністю відсутній контроль за діями дитини. Це характеризує мати як надто демократичного вихователя. Тому середній рівень контролю – це найбільш правильний варіант застосування санкцій щодо поведінки дитини. Математична обробка результатів за цією шкалою встановила відсутність відмінностей у показниках між групами.

2.3. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів емпіричного дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Аналіз результатів опитувальника «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів показав, що у матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку були виявлені такі особливості ставлення до дітей: високий рівень прийняття, середній рівень кооперації, симбіозу та контролю, низький рівень критичного ставлення до невдач. Середній рівень вимогливості та м'якості, автономності, тривожності. Високий рівень емоційної близькості, прийняття дитини, співробітництва з нею, послідовності у вихованні, задоволеності відносинами. Низький рівень вияву виховної невпевненості.

Аналіз результатів опитувальника задоволеності материнством О. Захарової показав, що жінки з нашої вибірки високою мірою задоволені характером взаємовідносин з дитиною, успішністю розвитку дитини та

успішністю реалізації материнських функцій. Задоволеність материнською роллю та відносинами з близьким оточенням виражена в середньому. Можливо, це пов'язано з незавершеним періодом адаптації сімейної системи в цілому до появи нового члена родини.

Кореляційний аналіз показав значні взаємозв'язки між загальним показником задоволеності материнством і всіма шкалами, крім шкали «Задоволеність відносинами з родичами». Автором методики заявлено внутрішню узгодженість опитувальника за всіма п'ятьма шкалами. Можливо, наша вибірка дуже мала для підтвердження цих даних. Тому слід обережно інтерпретувати значення за шкалою «Задоволеність жінки відносинами з родичами».

Таким чином, проведене дослідження та аналіз наукової літератури дозволив визначити можливі умови досягнення задоволеності материнством:

- Особистісні особливості жінки. Успішність реалізації материнських функцій тісно пов'язана з її індивідуально-психологічними властивостями. За результатами дослідження наукової літератури були виділені особистісні характеристики жінки, що впливають на розвиток базових якостей матері. Найбільш значущим є ставлення матері до себе, до інших людей – своїх батьків, чоловіка та світу. У становленні такої важливої особистісної властивості як емпатія значну роль відіграють рівень інтелектуального розвитку та внутрішній локус контролю. Високий інтелект матері сприяє також успішній організації предметної діяльності дитини. Формуванню прийняття та чуйності у взаємодії з дитиною сприяє адекватна самооцінка матері, самоприйняття, впевненість у собі, сильне Его, інтернальність у міжособистісних відносинах.

Крім індивідуально-психологічних якостей можна говорити і про особливості мотиваційно-потребової сфери жінки, їх ціннісну спрямованість. Характер здійснення материнських функцій великою мірою залежить від змісту мотивів, якими воно спонукається. Поява в мотиваційно-потребовій

сфері мотивів, пов'язаних з материнством, передбачає зміну у смисловій сфері, що, у свою чергу, призводить до зміни ціннісних орієнтацій особистості, формування у неї нової спрямованості. Характер спрямованості визначає пріоритети особистості та формує стиль взаємовідносин з дитиною. Формування гармонійних відносин з дитиною, несуперечливе поєднання материнства з іншими сферами реалізації жінки пов'язане з пріоритетністю цінності дитини та материнства в структурі її ціннісно-смислової сфери. Будь-яка діяльність може стати рутиною, якщо вона в очах її виконавця позбавлена сенсу. І навпаки, діяльність, яка розглядається як значуща, наділена змістом і має високий рівень цінності, буде приносити радість і задоволення у процесі її виконання.

- Подружні стосунки. Ключовим моментом у подружньому житті є міжособистісне спілкування. Воно визначає ефективність функціонування сім'ї, ресурси її зростання та розвитку. Грунтуючись на системному підході до сім'ї, ми припускаємо наявність зв'язку між особливостями спілкування подружжя та задоволеністю материнством. У деяких дослідженнях було показано, що характер взаємовідносин подружжя впливає на особливості дитячо-батьківської взаємодії. Так, низький рівень згуртованості подружньої пари сприяє формуванню відкидаючої поведінки з боку матері, великої дистанції в її спілкуванні з дитиною, строгості та контролю, непослідовності у вихованні. Збалансовані сім'ї характеризуються високим рівнем задоволеності взаєминами з дитиною. Батьківство створює загальне поле діяльності подружжя. Успішність реалізації спільної справи – виховання дитини – великою мірою залежить від спільності поглядів, довірливості та легкості спілкування подружжя. Подружня згода, ймовірно, також робить свій внесок у відчуття задоволеності материнством.

- Ступінь реалізованості життєвих планів. Категорія «життєві плани», що розглянута в роботах С. Рубінштейна, Б. Ананьєва пов'язана з початковою активністю особистості, спрямованою на майбутні події.

Здобуло визнання уявлення про вплив життєвих планів на справжнє життя особистості, на зміну та розвиток відносин з навколишньою дійсністю. Планування будь-якої життєвої події формує в людини очікування змін, готує її до них. Така підготовка сприяє перегляду особистістю цінностей, смислів і системи відносин з навколишнім світом загалом, що веде до безболісного входження змін у життя людини. У дослідженнях показано, що для жінок, які розглядають материнство у найближчій життєвій перспективі, на відміну від жінок, які розглядають материнство у віддаленій життєвій перспективі, сім'я є однією з найважливіших особистісних цінностей. Можна припустити, що задоволеність материнством буде пов'язана з тим, наскільки його настання відповідає життєвим планам жінки.

У нашому дослідженні у жінок не було виявлено різного ступеня задоволеності материнством. Проте порівняльний аналіз особливостей жінок із високим і низьким ступенем задоволеності материнством у дослідженнях О.Захарової дозволив виявити відмінності чинників задоволення материнством.

Отримані результати за опитувальником Р Кеттелла дозволяють зробити такі висновки:

1. Діалогічні основи у діаді «мати – дитина» формуються у ситуації вільної ігрової діяльності, що інтегрує поведінковий компонент спілкування та особистісні особливості матерів. Поведінковий компонент діалогічної взаємодії характеризується поєднанням успішних та неуспішних материнських стратегій з переважанням успішних. Кількість зареєстрованих успішних поведінкових стратегій перевищує кількість неуспішних.

2. Успішні поведінкові стратегії матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку при побудові діалогу зумовлюються їхньою активністю: зоровим контактом, вербалізацією, підкріпленням ініціативи дитини до взаємодії, допомогою, що спрямовує її дії. При транслюванні

неуспішних поведінкових стратегій мати пасивна, не підкріплює ситуацію взаємодії чи прагне постійної зміни незавершеної ігрової діяльності.

3. Матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку характеризують підвищений рівень самоконтролю та соціальної відповідальності, потреба у міжособистісному спілкуванні, інтелектуальні можливості, помірна тривожність та фрустрованість у значних ситуаціях.

4. Виявлено кореляції між інтелектуальними можливостями матерів та успішною поведінковою стратегією АВС. Встановлено статистично достовірні взаємозв'язки між труднощами налагодження міжособистісних відносин та транслюванням неуспішних поведінкових стратегій.

5. На транслювання успішних та неуспішних поведінкових стратегій у ситуації діалогічної взаємодії з дитиною впливають різні особистісні особливості матерів. На використання успішних поведінкових стратегій – інтелектуальні здібності, транслювання неефективних стратегій – труднощі вибудовування ними міжособистісних відносин.

Згідно з результатами за опитувальником батьківського відношення Варги-Століна» за шкалами «Прийняття-відкидання» та «Авторитарна гіперсоціалізація» зафіксовано низькі результати, за іншими шкалами значення перебувають на середньому, вище та нижче середнього рівня. Мама приймають своїх дітей такими, якими вони є, демонструють безумовну любов до дитини, поважають індивідуальність дитини та симпатизують їй. Викликає занепокоєння той факт, що мами не завжди підтримують ініціативу та самостійність дітей, переважна більшість не готова взаємодіяти зі своїми дітьми на рівних, вставати на їхню точку зору у конфліктних ситуаціях. Простежується тенденція до симбіотичних відносин, мами схильні відчувати себе єдиним цілим з дитиною, їм іноді буває дуже важко визнавати автономність своєї дитини. Швидше за все, копіюючи батьківську модель зі свого дитинства, деякі мами схильні використовувати авторитарний стиль виховання, вимагають від дітей беззастережного послуху та дисципліни.

Важливо звернути увагу на результати п'ятої шкали. Досить високий бал показує, що матері найчастіше не вірять у своїх дітей, інфантилізують їх. Дитина в очах мами представляється невмілою, неуспішною, її думки, почуття, захоплення здаються такими, що не заслуговують на їхню увагу. У таких стосунках немає довіри, матері всіма силами намагаються виключити із життя дитини складні, проблемні ситуації.

Отже, отримані результати дослідження дозволяють сформулювати такі висновки:

1. Загальна задоволеність материнством складається у великій мірі з успішності реалізації материнських функцій, позитивного ставлення до материнської ролі та шанобливого ставлення до жінки-матері в її оточенні.

2. Задоволеність материнством частіше виникає у жінок, які мають такі якості, як гнучкість і оперативність мислення; відсутність тривожності, напруги, уміння в будь-яких ситуаціях зберігати спокій та присутність духу. Впевненість у собі та своїх силах, життєрадісність, оптимальний емоційний тонус та стресостійкість сприяють отриманню задоволення від материнства.

3. Такі особливості подружніх відносин, як єдність поглядів, легкість та психотерапевтичність спілкування сприяють переживанню жінкою почуття задоволеності. Материнство приносить більше задоволення в тому випадку, якщо чоловік стає співучасником у справі виховання дитини, спілкування з яким допомагає жінці утвердитися у власній виховній позиції, набути спокою та впевненості у своїх силах.

4. Важливою умовою задоволеності жінки материнством є його наступ у зв'язку з життєвими планами.

5. Якість емоційної взаємодії з дитиною є важливим фактором впливу на задоволеність жінки материнством. Здатність до співпереживання дитині, позитивний емоційний тон взаємодії, компетентність в супроводі її емоційного стану стають запорукою задоволеності, дозволяють позитивно оцінювати власні зусилля в материнстві.

Висновок до розділу 2

На сьогоднішній день майже відсутні дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Тому було проведено дослідження з використанням онлайн-ресурсів. Вибірка сформована із жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, та склала 50 осіб. Для дослідження були обрані такі методики: опитувальник «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів; опитувальник задоволеності материнством О. Захарової, методика дослідження особливостей особистості Р. Кеттелла та опитувальник батьківського відношення Варги-Століна.

Аналіз результатів опитувальника «Взаємодія з дитиною» І. Марківської показав, що у матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку були виявлені такі особливості ставлення до дітей: високий рівень прийняття, середній рівень кооперації, симбіозу та контролю, низький рівень критичного ставлення до невдач. Середній рівень вимогливості та м'якості, автономності, тривожності. Високий рівень емоційної близькості, прийняття дитини, співробітництва з нею, послідовності у вихованні, задоволеності відносинами. Низький рівень вияву виховної невпевненості. Аналіз результатів опитувальника задоволеності материнством О. Захарової показав, що жінки з нашої вибірки високою мірою задоволені характером взаємовідносин з дитиною, успішністю розвитку дитини та успішністю реалізації материнських функцій. Задоволеність материнською роллю та відносинами з близьким оточенням виражена в середньому. Можливо, це пов'язано з незавершеним періодом адаптації сімейної системи в цілому до появи нового члена родини.

Отримані результати за опитувальником Р Кеттелла дозволяють зробити такі висновки, що поведінковий компонент діалогічної взаємодії

характеризується поєднанням успішних та неуспішних материнських стратегій з переважанням успішних. Кількість зареєстрованих успішних поведінкових стратегій перевищує кількість неуспішних. Успішні поведінкові стратегії матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку при побудові діалогу зумовлюються їхньою активністю, при транслюванні неуспішних поведінкових стратегій мати пасивна. Матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку характеризують підвищений рівень самоконтролю та соціальної відповідальності, потреба у міжособистісному спілкуванні, інтелектуальні можливості, помірна тривожність та фрустрованість у значних ситуаціях. На використання успішних поведінкових стратегій – інтелектуальні здібності, транслювання неефективних стратегій – труднощі вибудовування ними міжособистісних відносин.

Згідно з результатами за опитувальником батьківського відношення Варги-Століна» мами приймають своїх дітей такими, якими вони є, демонструють безумовну любов до дитини, поважають індивідуальність дитини та симпатизують їй. Викликає занепокоєння той факт, що мами не завжди підтримують ініціативу та самостійність дітей. Простежується тенденція до симбіотичних відносин, мами схильні відчувати себе єдиним цілим з дитиною, їм іноді буває дуже важко визнавати автономність своєї дитини. Важливо звернути увагу на результати п'ятої шкали. Досить високий бал показує, що матері найчастіше не вірять у своїх дітей, інфантилізують їх. Дитина в очах мами представляється невмілою, неуспішною, її думки, почуття, захоплення здаються такими, що не заслуговують на їхню увагу. У таких стосунках немає довіри, матері всіма силами намагаються виключити із життя дитини складні, проблемні ситуації.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ МАТЕРІВ, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Дизайн та методика проведення тренінгу щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

На основі аналізу наукової літератури у дослідженні була розроблений тренінг щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом».

На сьогоднішній день спостерігається зниження ролі сім'ї у вихованні, що пов'язано зі змінами умов формування особистості в країні. Тут маємо справу зі складними економічними та політичними умовами, які призводять до нестабільності. Крім цього, має місце порушення традиційних цінностей, що робить проблему впливу сім'ї на становлення особистості особливо актуальною [2].

Мета даної програми – оптимізація і корекція дитячо-материнських відносин; психологічна підтримка матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

При роботі з дитячо-материнською парою у даному напрямку реалізуються наступні завдання:

1. Встановлення і розвиток відносин партнерства у співпраці «мати-дитина»;
2. Навчання навичкам спілкування і способам взаємодії у системі «мати-дитина»;
3. Підвищення материнської компетентності у розумінні внутрішніх переживань і потреб дитини;

4. Допомога матерям в адекватному оцінюванні рівня розвитку, проблем дитини і визначенні оптимальних шляхів взаємодії з нею;

5. Розвиток процесів саморегуляції.

Структура занять включає:

- вступну частину (для налаштування на роботу);
- основну частину (у цій частині вирішуються цілі і завдання заняття);
- заключну частину (передбачає вербалізацію чуттєвого досвіду дитини і матері, рефлексію та підведення підсумків).

Структура тренінгу:

На етапі діагностики психолог проводить попередню зустріч з дитячо-материнською парою і заключне заняття.

Завдання тренінгу: визначити стиль виховання у сім'ї, особливості міжособистісних відносин в родині та рівень комунікативних навичок у дітей.

Для матерів: опитувальник (АСВ), оцінка за п'ятибальною шкалою міжособистісного спілкування з дитиною, кінетичний малюнок сім'ї, сімейна соціограма.

Для дітей: кінетичний малюнок сім'ї, діагностика рівня комунікативних навичок, спільний з матір'ю малюнок на одному аркуші, сімейна соціограма.

Ефективність вимірюється за якісним аналізом рисуночних проб, позитивною динамікою в оцінках матерів своїх взаємин з дітьми, підвищенням комунікативних навичок дітей.

Тематичний план програми наведений у табл. 3.1

Таблиця 3.1

Тематичний план програми

Тема	Мета	Час	Форма проведення
Розділ 1. Діагностичні заходи для матерів			

1. Опитувальник аналізу сімейних взаємин (АСВ)	Виявлення порушень процесу виховання	45 хв.	Групове тестування
2. Заповнення анкети «Оцінка своїх взаємин з дитиною»	Оцінка матерями своїх взаємин з дитиною		
3. Оцінка матерями своїх взаємин з дитиною	Отримання інформації про суб'єктивну сімейну ситуацію досліджуваних матерів		
4. Виконання проєктивної методики «Сімейна соціограма»	Отримання інформації про міжособистісні сімейні відносини		
Діагностичні заходи для дітей			
1. Виконання кінетичного малюнка сім'ї	Отримання інформації про суб'єктивну сімейну ситуацію досліджуваної дитини	45 хв.	Групове тестування
2. Виконання проєктивної методики «Сімейна соціограма»	Виявлення положення дитини у системі міжособистісних сімейних відносин		
3. Заповнення психологом бланка комунікативних навичок дитини	Визначення рівня сформованості комунікативних навичок дитини		Індивідуальна бесіда
Розділ 2. Практичні заняття для дітей і матерів			
Заняття № 1 1. Розминка. Вправи: «Пам'ятаєш моє ім'я?», «Символ», «Поміняймося місцями». 2. Основна частина. Вправи: «Постаті», «Сіамські близнюки», «Тінь». 3. Завершення групи. Вправа «Клубок».	Знайомство, підвищення рівня довіри між учасниками. Співпраця з матерів і дітей	1,5 год.	Групове (матері сумісно з дітьми)
Заняття № 2 1. Розминка. Вправи: «Снігові	Підвищення групової згуртованості. Співпраця	1,5 год.	Групове (матері

<p>кулі», «А я їду!».</p> <p>2. Основна частина. Вправи: «Матері і діти», «Сліпий», «Мозковий штурм».</p> <p>3. Завершення групи. Вправа «Чарівна паличка».</p>	<p>матерів та дітей</p>		<p>сумісно з дітьми)</p>
<p>Заняття № 3</p> <p>1. Розминка. Вправи: «Плутанина», «Знайди собі пару».</p> <p>2. Основна частина. Вправи: «Сліпе слухання», «Побудови».</p> <p>3. Завершення групи. Рефлексія, отримання зворотного зв'язку.</p>	<p>Співпраця з матерів з дітьми. Діагностика тривожних станів</p>	<p>1,5 год.</p>	<p>Групове (матері сумісно з дітьми)</p>
<p>Заняття № 4</p> <p>1. Розминка. Вправи: «Комплімент», «Подих доброї тварини».</p> <p>2. Основна частина. Вправи: «Водій», «Мені подобається», «Мозковий штурм».</p> <p>3. Завершення групи. Вправа «Подарунки».</p>	<p>Співпраця матерів і дітей. Виявлення рівня самостійності дитини. Виявлення рівня вольової регуляції дитини</p>	<p>1,5 год.</p>	<p>Групове (матері сумісно з дітьми)</p>
<p>Заняття № 5</p> <p>1. Розминка. Вправи: «Снігові кулі», «Передай предмет».</p> <p>2. Основна частина. Вправи: «Похвастайся мамою», «Сімейний портрет».</p> <p>3. Завершення групи. Вправа «Череповище».</p>	<p>Співпраця матерів і дітей. Діагностика внутрішньосімейних стосунків</p>	<p>1,5 год.</p>	<p>Групове (матері сумісно з дітьми)</p>
<p>Заняття № 6</p> <p>1. Розминка. Вправи: «Привітатися частинами тіла», «Я хороший».</p>	<p>Співпраця матерів і дітей. Актуалізація цінності сім'ї</p>	<p>1,5 год.</p>	<p>Групове (матері сумісно з дітьми)</p>

<p>2. Основна частина. Вправи: «Спільна творчість», «Посварилися», «Колаж сім'ї».</p> <p>3. Завершення групи. Вправа «Оплески».</p>			
<p>Заняття № 7</p> <p>1. Розминка. Вправи: «Я і мама», «Імітатор».</p> <p>2. Основна частина. Вправи: «Тримай дистанцію», «Скульптура», «Покривало».</p> <p>3. Завершення групи. Рефлексія, отримання зворотного зв'язку.</p>	<p>Співпраця матерів і дітей. Дослідження психологічної дистанції у сімейних відносинах. Виявлення внутрішньосімейної вольової структури</p>	1,5 год.	Групове (матері сумісно з дітьми)
<p>Заняття № 8</p> <p>1. Розминка Вправи: «Я і ти», «Узгодженість дій».</p> <p>2. Основна частина. Вправи: «Репортер», «Сімейні заповіді», «Мені здається, що ми схожі».</p> <p>3. Завершення групи. Рефлексія, отримання зворотного зв'язку.</p>	<p>Співпраця матерів і дітей. Дослідження сімейних цінностей і традицій</p>	1,5 год.	Групове (матері сумісно з дітьми)
<p>Розділ № 3. Заняття для матерів (підвищення материнської компетенції)</p>			
<p>Заняття № 9</p> <p>«Я-висловлювання»</p> <p>1. Розминка. Вправи: «Недитячі заборони»,</p> <p>2. Основна частина. Міні лекція «Ти-повідомлення», «Я-повідомлення».</p> <p>3. Практична частина. 1. Формулювання «Я-повідомлень». 2. Відтворення ситуацій з використанням «Я-</p>	<p>1. Зрозуміти психологічну різницю між «Я-висловлюваннями» і «Ти-висловлюванням».</p> <p>2. Освоїти навик «Я-висловлювання»</p>	1,5 год.	Групове (матері сумісно з дітьми)

повідомлень».			
4. Завершення групи. Вправа «Сонце любові»			
<p>Заняття № 10</p> <p>«Активне слухання»</p> <p>1. Розминка. Вправи: «Кращий спогад дитинства». Обговорення домашнього завдання.</p> <p>2. Основна частина. Міні лекція «Правила активного слухання».</p> <p>Вправи: «Вислухай іншого», «Слухай почуття».</p> <p>3. Завершення групи. Рефлексія, отримання зворотного зв'язку.</p>	Знайомство з прийомами активного слухання, розвиток навичок активного слухання	1,5 год.	Групове (тільки матері)
<p>Заняття № 11</p> <p>«Заохочення і покарання»</p> <p>1. Розминка. Вправа: «Асоціація».</p> <p>2. Основна частина. Вправа: «Яскравий негативний спогад дитинства, пов'язаний з покаранням мамою». Обговорення домашнього завдання. Заповнення анкети: «Методи впливу на дитину».</p> <p>Міні лекція «Каталог негативних ефектів типових материнських реакцій».</p> <p>3. Завершення групи. Міні лекція «Основні принципи використання заохочень і покарань»</p>	Знайомство з принципами використання заохочень і покарань і каталогом негативних ефектів типових материнських реакцій	1,5 год.	Групове (тільки батьки)
Розділ № 4. Завершальний етап			
Заняття № 12	Підбиття підсумків. Заключна діагностика	1,5 год.	Групове (матері)

Завершення групи. 1. Розминка. Вправа: «Улюблені сімейні ігри». 2. Основна частина Вправи: «Якби». 3. Діагностична частина. 4. Завершення групи. Підведення підсумків, вручення фотографій.			сумісно з дітьми)
---	--	--	-------------------

Отже, програма включає в себе 12 занять, які проводяться 1 раз в тиждень по 1,5 години. З 1 по 8 заняття – спільні для матерів і дітей, 9-11 заняття – тільки за участю матерів, 12 заняття – спільне завершальне.

3.2. Концепція тренінгу для психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку

Тренінг для підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, є однією з ініціатив, які входять до комплексу заходів психологічного супроводу сім'ї, наряду з індивідуальним консультуванням та сімейною терапією. Головна мета цього тренінгу полягає у роботі з матерями та дітьми у групі, у першу чергу з тими, у кого є діти дошкільного та молодшого шкільного віку. Проте за потреби, тренінг може бути адаптований для матерів з дітьми старшого віку.

В основі роботи лежать такі передумови (рис. 3.1).

Тренінг призначений для різновікових матерів, незалежно від їх соціального статусу та рівня освіти, які виховують дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Участь у тренінгу можуть брати від 7 до 12 осіб одночасно.

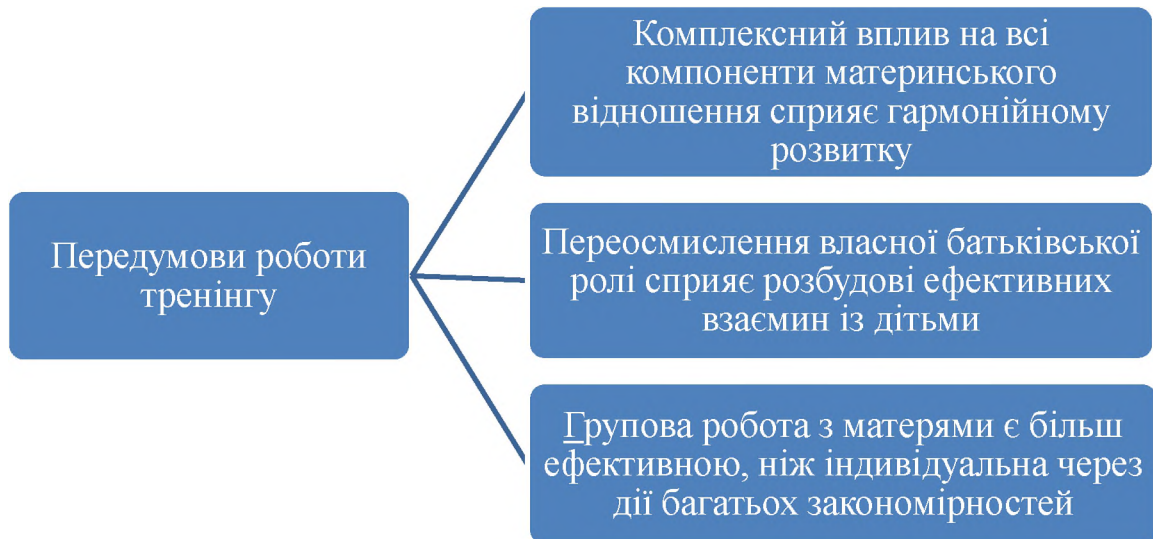


Рис. 3.1. Передумови роботи тренінгу

Для проведення занять потрібне окреме приміщення із зручними кріслами, килимом на підлозі. Також необхідні записи музики, їх відтворювач, білий та кольоровий папір різного формату, фарби, фломастери, пензлі.

Структура занять. Кожне заняття розділене на етапи: розминка, вправи групове згуртування, навчальні вправи, вправи на рефлексію і самоприйняття, підбиття підсумків та аналіз домашнього завдання. Робота передбачає виконання домашніх завдань (різного роду вправ). Частина інформації міститься у брошурах, що даються кожному учаснику на певному етапі занять.

Методи роботи. У роботі використовуються традиційні методи групової психологічної роботи – психогімнастика, вправи на групову згуртованість, рольові ігри, групові дискусії, діагностичні завдання та елементи арт-терапії.

Оцінка ефективності тренінгу. Завдання тренінгу вважаються вирішеними, якщо учасники відзначають такі зміни:

- переосмислення себе у ролі матері;
- новий рівень розуміння дітей;

- підвищення впевненості у собі;
- підвищення впевненості у творчих здібностях дітей;
- більш тісні та довірчі відносини матерів з дітьми;
- повага до своїх власних прав і потреб;
- більш чесна та відкрита взаємодія;
- формування потреби у саморозвитку.

Можна доповнити суб'єктивні оцінки учасників об'єктивними оцінками на підставі порівняння початкових результатів тестування батьківського відношення та відповідних результатів на момент завершення роботи.

Далі наведемо практичні заняття.

Заняття №1.

Тема: Знайомство.

Мета: Знайомство, підвищення рівня довіри між учасниками.

Співпраця з матерів і дітей.

Інструментарій: жетони з іменами учасників, листи (формат А4) на кожного учасника, фломастери, ручки, мотузка (1 м.), кілька мотузок (50 см.).

Перед початком тренінгу корисно ознайомити учасників з метою програми, її завданнями, роз'яснити організаційні аспекти та обговорити правила, що діють у групі (рис. 3.2).



Рис. 3.2. Правила групи

1. Розминка.

Вправа «Пам'ятаєш моє ім'я?» (Учасники сидять у колі).

Інструкція: На початку гри кожен з учасників отримує жетон, на який записує своє ім'я. Ведучий обходить всіх учасників з коробкою, куди кожен кладе свій жетон, голосно називаючи своє ім'я. Жетони перемішуються і ведучий знову обходить аудиторію. Тепер кожен з учасників повинен згадати, кому належить той жетон, який він дістає з коробки. (10 хв.).

Вправа «Символ» (учасники сидять у колі).

Інструкція: Намалюйте особистий символ, який характеризує ваш характер. Це може бути що завгодно – тварина, птах, комаха та ін. Потім поясніть чому ви вибрали саме цей символ. (5 хв.).

Вправа «Обмінюємося місцями» (учасники сидять у колі, тренер стоїть в центрі кола).

Інструкція: Зараз у нас буде можливість продовжити знайомство. Зробимо це так: я запропоную помінятися місцями усім тим, хто володіє якоюсь ознакою (наприклад, всі, хто в штанах). Завданням є зайняти одне з місць, що пустують. Хто залишається без місця стає ведучим. Отже, міняємося місцями ... (10 хв.).

2. Основна частина.

Вправа «Постаті» (учасники стоять в колі).

Мета: згуртування команди. В ході даної гри можна відстежити багато важливих для тренінгу моментів, спрямованих на спільну взаємодію. Наприклад, ролі учасників, динаміку групи тощо. (15 хв.).

Інструкція: 1. Для виконання наступної вправи потрібно, щоб вся група встала в коло. Візьміть в руки мотузку і встаньте так, щоб утворилося правильне коло. Тепер закрийте очі і не розмикаючи їх, побудуйте квадрат.

Використовувати можна тільки усні переговори. Коли ви будете вважати, що завдання виконано, дайте мені знати.

«Зараз я запропоную вам в таких же умовах побудувати іншу фігуру. Чи зможете побудувати її за більш короткий час? Добре. Пропоную повторити експеримент. Закриваємо очі. Ваше завдання побудувати рівносторонній трикутник».

Обговорення вправи:

1. Як ви вважаєте, вам вдалося виконати завдання?
2. Що заважало, а що допомагало побудувати фігуру?

Вправа «Сіамські близнюки» (пара – батько і дитина).

Мета: Отримання досвіду спільної роботи, діагностика вміння узгоджувати свої дії. (15 хв.).

Інструкція: «Розбийтеся на пари, встаньте плечем до плеча, обійміть один одного однією рукою за пояс, праву ногу поставте поруч з лівою ногою партнера. Тепер ви зрощені близнюки: дві голови, три ноги, один тулуб і дві руки. Спробуйте походити по приміщенню, лягти, встати, помалювати, пострибати, поплескати в долоні та ін.». Щоб «третья» нога діяла «дружно», її можна скріпити або мотузкою, або резиною. Крім того, близнюки можуть «зростися» не тільки ногами, але спинами, головами та ін.

Вправа «Тінь» (учасники розбиваються на пари батько-дитина).

Мета: розвиток спостережливості, пам'яті, внутрішньої свободи і розкутості, вміння підлаштовуватися під іншого.

Інструкція: Один (мати) – подорожуючий, інший (дитина) – його тінь. Подорожуючий іде через поле, а за ним, через 2-3 кроки позаду, його тінь. Тінь намагається точнісінько скопіювати руху подорожуючого. Через деякий час учасники міняються ролями (10 хв.).

Обмін почуттями, враженнями.

3. Завершення групи.

Вправа «Клубок» (учасники сидять у колі).

Мета: Сполучені групи, фіксація основних досягнень тренінгового заняття.

Інструкція: кожен учасник по черзі, передаючи клубок і одночасно розмотуючи його, говорить про свої почуття, те, що сподобалося, запам'яталося, було несподіваним. Ведучий виступає останнім, резюмує, підсумовує день, налаштовує на позитивне мислення. (10 хв.).

Заняття № 2 (спільно діти з матерями).

Тема: Підвищення групової згуртованості. Співпраця з матерів і дитини.

Мета: Підвищення групової згуртованості. Співпраця з матерів і дитини.

Не зайвим буде подякувати учасникам за те, що вони прийшли на заняття.

Інструментарій: аркуші паперу (формат А 4), фломастери, ластик, пов'язки на очі, «чарівна паличка», картки з афоризмами про сім'ю.

1. Розминка.

Вправа «Снігова куля» (учасники сидять у колі).

Інструкція: учасник, отримуючи іграшку-символ, розповідає про якесь спільне заняття з дитиною, що відбувалося на тижні між заняттями, потім передає іграшку наступному учаснику. (5 хв.).

Вправа «А я їду» (учасники сидять на стільцях по колу, один стілець повинен бути вільним).

Інструкція: Починає гру ведучий, поруч з яким порожній стілець. Він пересідає зі свого місця на порожній стілець зі словами: «А я їду»! Гравець, поруч з яким виявився порожній стілець, пересідає на нього і каже: «А я поруч!». Наступний учасник, поруч з яким виявився порожній стілець, пересідає на нього і каже: «А я зайцем». Наступний гравець, пересідаючи на порожній стілець відповідає: «А я їду з ...» При цьому називається ім'я будь-якого учасника. Той, кого назвали, пересідає на порожній стілець. Гравець,

поруч з яким виявився порожній стілець знову починає гру. Гра продовжується до тих пір, поки учасники не забажають її закінчити (10 хв.).

2. Основна частина.

Гра «Матері і діти».

Мета: дорослим – спробувати зрозуміти почуття і переживання дітей, дітям – почуття і переживання дорослих.

Інструкція: Я зараз махну чарівною паличкою і поміняю вас місцями. Тепер матері перетворилися в дітей, а діти у матерів. Матері, ви дуже любите свою дитину, хочете, щоб вона виросла хорошою людиною, і тому даєте їй поради, якою їй слід бути (акуратною, ввічливою, слухняною ...). Діти у ролі батьків (по черзі) починають давати поради батькам (дітям). (10 хв.).

Обговорення почуттів, що виникли під час виконання вправи.

Вправа «Сліпий» (пари – мати і дитина сидять поруч за столами).

Мета: навчання навичкам співпраці, взаєморозуміння.

Інструкція: мама і дитина сидять поруч за столом. Перед ними лежить аркуш паперу. Одному з партнерів зав'язують очі, і тільки йому дозволяється малювати. Інший партнер з відкритими очима буде керувати рухами руки «сліпого» гравця. Потім відбувається обмін ролями (20 хв.).

Обговорення вправи.

1. Що було важче: малювати з закритими очима або керувати тим, хто малює? Чому?

2. Що більше сподобалося: малювати або керувати? (10 хв.).

Вправа «Мозковий штурм» (учасники сидять півколом).

Мета: організація розумової діяльності, аналіз сімейної ситуації, виникнення осяянь.

Інструкція: Зараз я роздам вам картки з афоризмами про сім'ю. Ваше завдання – прочитати і розповісти нам, як ви зрозуміли написане. Чи згодні ви з написаним? Можна навести приклади з власного життя (20 хв.).

Завершення групи.

Вправа «Чарівна паличка».

Інструкція: Учасникам групи дається завдання протягом 1 хвилини подумати і сказати: «Якби у моєї мами (у моєї дитини) була чарівна паличка, то вона (він) б загадав (а) ...» (5 хв.).

Підведення підсумків заняття. Обмін почуттями, враженнями від заняття.

Заняття № 3 (спільно діти з матерями).

Тема: Співпраця матерів і дітей.

Мета: Співпраця матерів і дітей. Діагностика тривожних станів.

Інструментарій: іграшка, фломастери, листочки паперу з написаними на них назвами тварин на кожного учасника (назви тварин парні – корова-корова, півень-півень і т.д.), 2 коробки сірників, картонні перегородки на столи, клубок.

1. Розминка.

Вправа «Череповище» (близько 15 хв.).

Інструкція: кожен з учасників (по черзі), передаючи, ділиться враженнями минулого тижня, розповідає про спільні заходи з дитиною.

Вправа «Плутанина» (учасники стоять в колі).

Інструкція: всі учасники стоять в колі і тримаються за руки. Вибирається ведучий, який виходить за двері. Гравці заплутуються, не розтуляючи рук, можна переступати через зчеплені руки. Завдання ведучого – розплутати клубок. Потім ведучим стає хтось інший (15 хв.).

Вправа «Знайди собі пару» (учасники стоять півколом).

Ведучий роздає заздалегідь приготовлені листочки з написаними на них назвами тварин кожному учаснику. Оскільки всі назви парні, кожен зможе знайти собі пару після команди тренера.

Інструкція: Закрийте очі. За мою команду кожен з вас починає кричати на мові своєї тварини. Ваше завдання, не відкриваючи очей, по голосу знайти свою пару (10 хв.).

Основна частина.

Вправа «Сліпе слухання» (мати і дитина сидять за столом навпроти один одного, між ними ставиться перегородка).

Мета: навчання навичкам співпраці, взаєморозуміння.

Інструкція: кожному з учасників у парі видається по сім сірників. Мати будує за перегородкою зі своїх сірників якусь фігуру, а потім словами намагається пояснити дитині, як йому побудувати таку ж. Ні мати, ні дитина не повинні бачити дії один одного. Після закінчення роботи перегородка забирається, а фігури порівнюються. Потім мати і дитина міняються ролями. Якщо парі дуже легко дається виконання цього завдання, то кількість сірників можна збільшувати. (15-20 хв.).

Обговорення вправи:

1. Чи складно було пояснювати, без допомоги рук, як побудувати фігуру? Чому?
2. Чи складно було зрозуміти зі слів партнера як побудувати фігуру? Чому?

Вправа «Побудова».

Мета: відпрацювання навичок спілкування, вдосконалення спілкування в команді.

Інструкція: Зараз ми з вами будемо шикуватися. Перше завдання – вишикуватися за зростом. Тренер засікає час, потім повідомляє групі, скільки пішло часу на виконання команди і перевіряє правильність виконання. Наступна умова – вишикуватися за кольором волосся, від світлого до темного (процедура повторюється) та ін. (15 хв.).

3. Завершення групи.

Підведення підсумків заняття. Обмін почуттями, враженнями від заняття. Отримання зворотного зв'язку (що сподобалося, було відкриттям) (10 хв.).

Інші практичні заняття наведені у Додатку Ж.

3.3. Аналіз ефективності запропонованої роботи

Впровадження та реалізація запропонованого тренінгу щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом», передбачає здійснення контрольного етапу нашого дослідження з метою оцінки ефективності впровадження даної програми. На цьому етапі нами було використано такі методики: опитувальник «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів; опитувальник задоволеності материнством О. Захарової; опитувальник батьківського відношення Варги-Століна.

Повторні результати емпіричного дослідження за допомогою опитувальника «Взаємодія батька-дитина» (І. Марковська) подано на рис. 3.3.

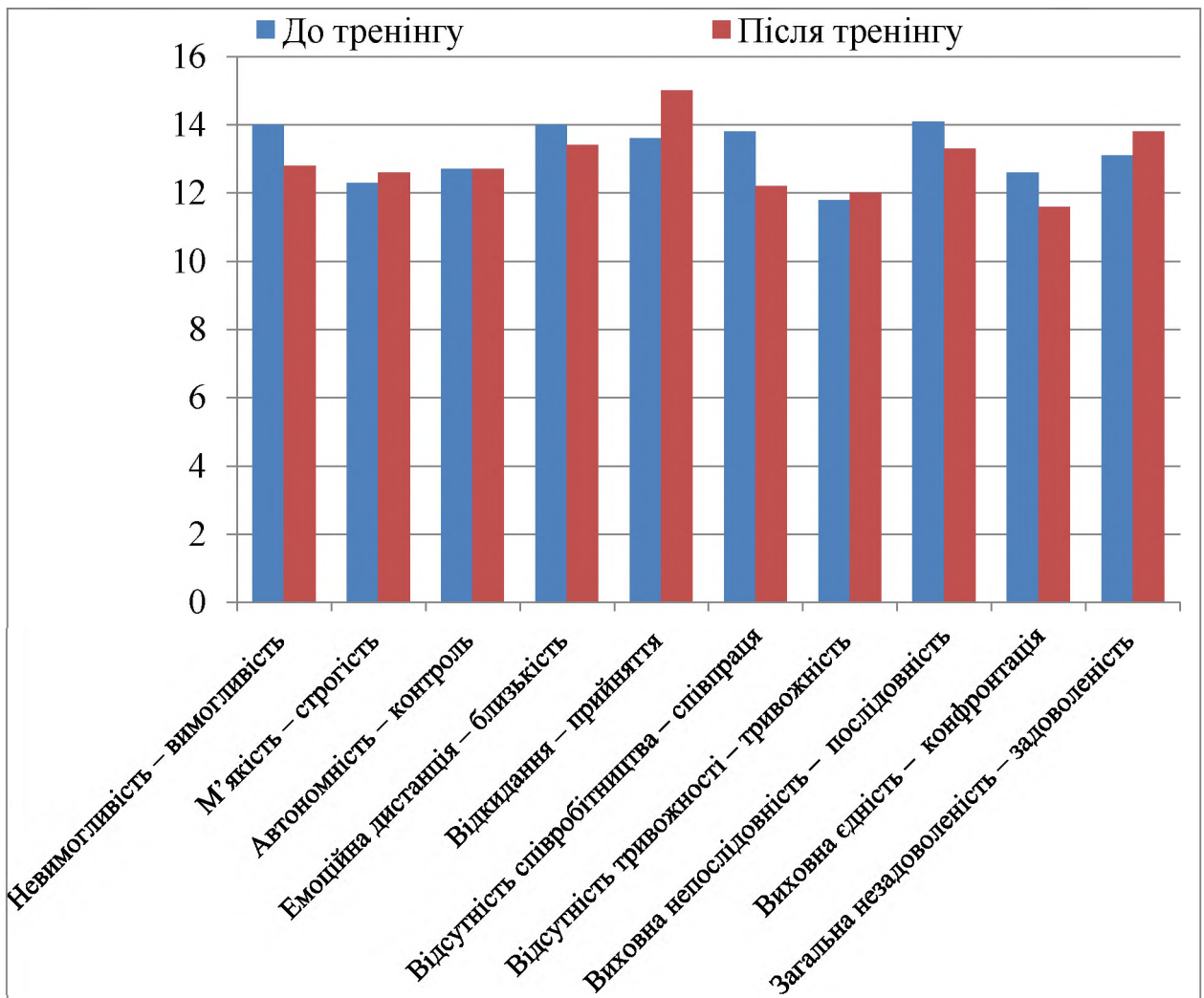


Рис. 3.3. Повторні результати за методикою «Взаємодія батько – дитина»
І. Марковської (середні бали)

На рис. 3.3 видно, що після проведеного тренінгу результати взаємодії мати-дитина покращилися, що свідчить про ефективність запропонованої тренінгової програми.

Таким чином, дослідження за допомогою методики «Взаємодія батько-дитина» показало, що переважне значення у групі матерів відводиться показникам: «вибагливість», «емоційна близькість», «послідовність», «задоволеність стосунками з дітьми».

Далі проаналізуємо ступінь задоволеності материнством у всій досліджуваній вибірці за опитувальником задоволеності материнством О. Захарової (рис. 3.4).

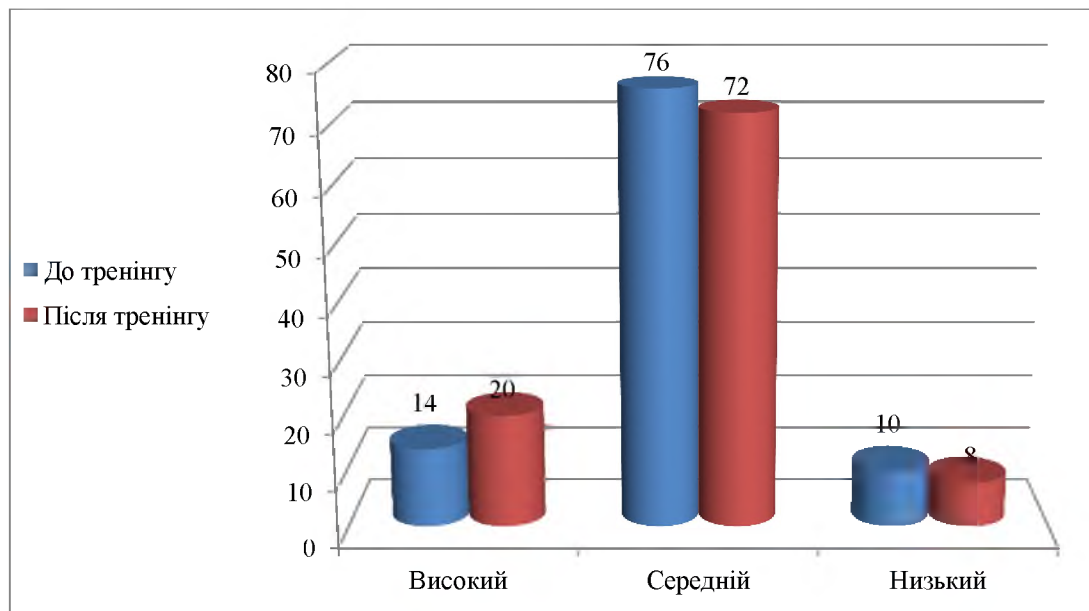


Рис. 3.4. Повторні результати за опитувальником О. Захарової

Отримані результати свідчать про те, що високий рівень задоволеності материнством у досліджуваних жінок підвищився на 6%. А низький рівень задоволеності навпаки – знизився на 2%, що також показує ефективність запропонованого тренінгу.

Результати повторного дослідження за методикою «Опитувальник батьківського відношення» Варги-Століна представлені на рисунку 3.5.

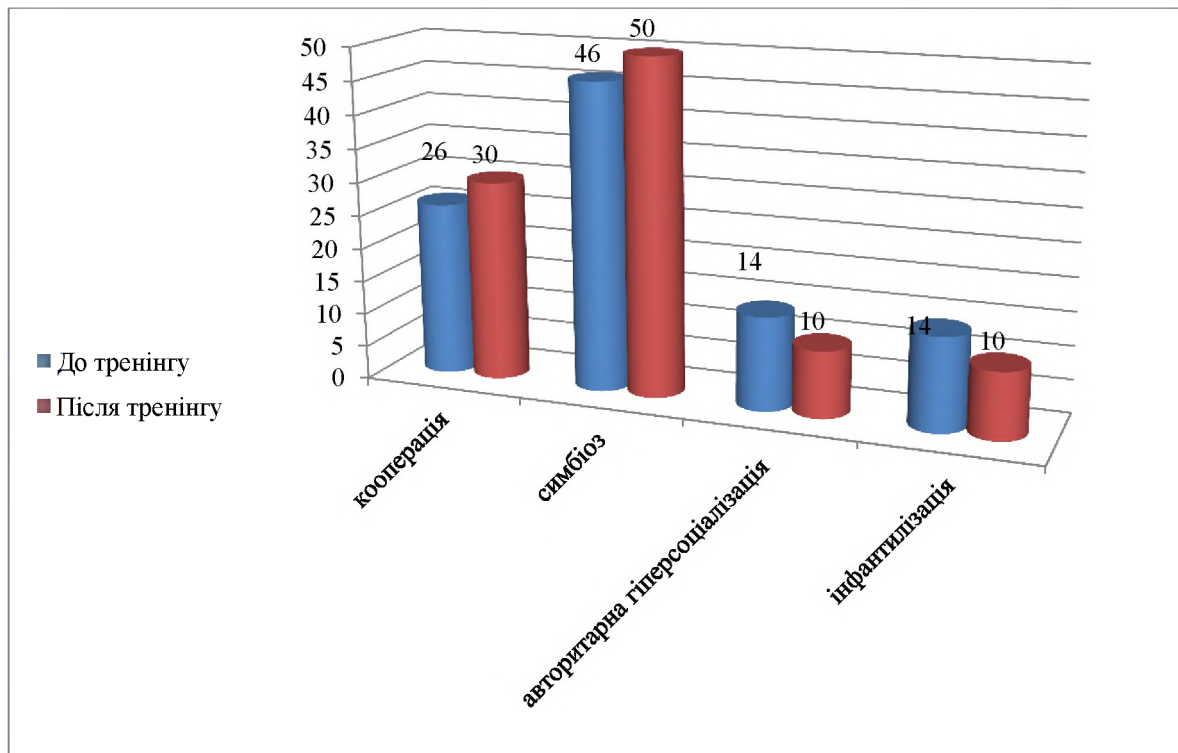


Рис. 3.5. Повторні результати за методикою «Опитувальник батьківського відношення» Варги-Століна, %

Дані з рис. 3.5 показують, що вирости показники кооперації та симбіозу, що, на нашу думку, є позитивним результатом запропонованого тренінгу.

Отже, аналізуючи результати контрольного етапу дослідження, можемо констатувати, що після проведення тренінгу щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом», спостерігаються відмінності між первинними результатами та вторинними. Тобто, тренінг щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом» є ефективним.

Висновки до розділу 3

На основі аналізу наукової літератури у дослідженні була розроблений тренінг щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом». Основна мета цієї програми полягає в оптимізації та корекції дитячо-материнських відносин; психологічній підтримці матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Під час роботи з дитячо-материнськими парами у цьому напрямку були поставлені наступні завдання: розвиток відносин партнерства у співпраці «мати-дитина», навчання навичкам комунікації та способам взаємодії у системі «мати-дитина», підвищення материнської компетентності у розумінні внутрішніх переживань і потреб дитини, надання допомоги матерям в адекватному оцінюванні розвитку та проблем дитини, а також у визначенні оптимальних способів взаємодії з нею, розвиток процесів саморегуляції. Структура занять включає: вступну частину (для налаштування на роботу); основну частину (у цій частині вирішуються цілі і завдання заняття); заключну частину (передбачає вербалізацію чуттєвого досвіду дитини і матері, рефлексію та підведення підсумків). Програма включає в себе 12 занять, які проводяться 1 раз в тиждень по 1,5 години. З 1 по 8 заняття – спільні для матерів і дітей, 9-11 заняття – тільки за участю матерів, 12 заняття – спільне завершальне.

Тренінг для підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, є однією з ініціатив, які входять до комплексу заходів психологічного супроводу сім'ї, наряду з індивідуальним консультуванням та сімейною терапією. Головна мета цього тренінгу полягає у роботі з матерями та дітьми у групі, у першу чергу з тими, у кого є діти дошкільного та молодшого шкільного віку. Проте за потреби, тренінг може бути адаптований для матерів з дітьми старшого віку. Участь у тренінгу можуть брати від 7 до 12 осіб одночасно. Для проведення занять потрібне

окреме приміщення із зручними кріслами, килимом на підлозі. Також необхідні записи музики, їх відтворювач, білий та кольоровий папір різного формату, фарби, фломастери, пензлі. Методи роботи. У роботі використовуються традиційні методи групової психологічної роботи – психогімнастика, вправи на групову згуртованість, рольові ігри, групові дискусії, діагностичні завдання та елементи арт-терапії.

Впровадження та реалізація запропонованого тренінгу щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом», передбачає здійснення контрольного етапу нашого дослідження з метою оцінки ефективності впровадження даної програми. Аналізуючи результати контрольного етапу дослідження, можемо констатувати, що після проведення тренінгу щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом», спостерігаються відмінності між первинними результатами та вторинними. Тобто, тренінг щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом» є ефективним.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу зробити наступні висновки.

На основі дослідження наукової літератури було проаналізовано теоретико-методологічні аспекти феномену задоволеності як предмету психологічного дослідження. Аналіз показав, що загальна задоволеність материнством складається великою мірою з успішності реалізації материнських функцій, позитивного ставлення до материнської ролі та поважного ставлення до жінки-матері у близькому її оточенні.

З'ясування психологічних особливостей жінок, які мають дітей, дало змогу зробити висновок, що у жінок, які мають та не мають дітей, існують різні психологічні особливості, життєві установки, уявлення про роль матері тощо. У жінок, які мають дітей, присутній образ матері приймаючої, чуйної, що сприяє розвитку та навчанню дитини, що поділяє її самостійну цінність. У жінок, які не мають дітей, яскраво простежується невираженість таких якостей, як прийняття, чуйність та прагнення до розвитку дитини.

У дослідженні було визначено підходи до розуміння материнства у вітчизняній та світовій літературі: в даний час такий феномен як «материнство» вивчають багато науковців, зокрема у галузі психології. Зараз у психології існує безліч різноманітних концепцій, що різнобічно розглядають цей феномен. Наприклад, материнство розглядається як функціональна сфера, що призначена для забезпечення матір'ю адекватної турботи про потомство. З'ясовано, що різні вчені, аналізуючи проблему формування материнської сфери, відзначають насамперед досвід стосунків із матір'ю в ранньому дитинстві, але підкреслюють, що сфера материнства розвивається протягом усього життя жінки.

На основі теоретичного вивчення наукової літератури було проведено емпіричне дослідження чинників задоволення материнством у жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Вибірка сформована

із жінок, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, та склала 50 осіб (25 матерів, які мають дітей дошкільного віку, та 25 матерів, які мають дітей молодшого шкільного віку). Для дослідження були обрані такі методики: опитувальник «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів; опитувальник задоволеності материнством О. Захарової, методика дослідження особливостей особистості Р. Кеттелла та опитувальник батьківського відношення Варги-Століна. Аналіз отриманих результатів емпіричного дослідження за опитувальником «Взаємодія з дитиною» І. Марківської показав, що у матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку були виявлені такі особливості ставлення до дітей: високий рівень прийняття, середній рівень кооперації, симбіозу та контролю, низький рівень критичного ставлення до невдач. Середній рівень вимогливості та м'якості, автономності, тривожності. Високий рівень емоційної близькості, прийняття дитини, співробітництва з нею, послідовності у вихованні, задоволеності відносинами. Низький рівень вияву виховної невпевненості. Аналіз результатів опитувальника задоволеності материнством О. Захарової показав, що жінки з нашої вибірки високою мірою задоволені характером взаємовідносин з дитиною, успішністю розвитку дитини та успішністю реалізації материнських функцій. Задоволеність материнською роллю та відносинами з близьким оточенням виражена в середньому. Отримані результати за опитувальником Р Кеттелла дозволяють зробити такі висновки, що поведінковий компонент діалогічної взаємодії характеризується поєднанням успішних та неуспішних материнських стратегій з переважанням успішних. Кількість зареєстрованих успішних поведінкових стратегій перевищує кількість неуспішних. Згідно з результатами за опитувальником батьківського відношення Варги-Століна» мами приймають своїх дітей такими, якими вони є, демонструють безумовну любов до дитини, поважають індивідуальність дитини та симпатизують їй.

Викликає занепокоєння той факт, що мами не завжди підтримують ініціативу та самостійність дітей.

На основі проведеного дослідження було обґрунтовано психологічні рекомендації щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Основна мета розробленої програми полягає в оптимізації та корекції дитячо-материнських відносин; психологічній підтримці матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Під час роботи з дитячо-материнськими парами у цьому напрямку були поставлені наступні завдання: розвиток відносин партнерства у співпраці «мати-дитина», навчання навичкам комунікації та способам взаємодії у системі «мати-дитина», підвищення материнської компетентності у розумінні внутрішніх переживань і потреб дитини, надання допомоги матерям в адекватному оцінюванні розвитку та проблем дитини, а також у визначенні оптимальних способів взаємодії з нею, розвиток процесів саморегуляції. Впровадження та реалізація запропонованого тренінгу щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом», передбачає здійснення контрольного етапу нашого дослідження з метою оцінки ефективності впровадження даної програми. Аналізуючи результати контрольного етапу дослідження, можемо констатувати, що після проведення тренінгу щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом», спостерігаються відмінності між первинними результатами та вторинними. Тобто, тренінг щодо психологічної підтримки матерів, які мають дітей дошкільного та молодшого шкільного віку «Зможемо разом» є ефективним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алиєва А. Д. Материнство як соціокультурний феномен. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2011. № 5, ч. 1. С. 86-89.
2. Антонова В. М., Залеська О. В., Соловійова В. В., Чепенко Л. М., Чернобровкіна В. А. Безпечний простір : програма тренінгів для батьків. Київ : Унів. вид;во Пульсари, 2021. 145 с.
3. Божук О. А. Материнство як особливий прояв нужди та потребнісно-мотиваційної сфери особистості жінки. *Архів психіатрії*. 2013. Т. 19, № 1. С. 120-123.
4. Борищук Т. Материнство у психоаналізі (ключова роль матері у вихованні гуманної особистості). *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 квіт. 2014 р. / редкол.: В. Кравець та ін. Тернопіль, 2014. С. 624-625.
5. Васильченко О.М. Діагностика та корекція репродуктивної поведінки особистості: навчально-методичне видання. К.: 2012. 96 с.
6. Вишньовський В.В., Куца С. В. Формування психологічної готовності жінки до материнства. Матеріали V Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів. Актуальні задачі сучасних технологій. Тернопіль, 2016. С. 301-302.
7. Гомонюк О. М., Яськова Н. М. Особливості психологічної готовності до материнства. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. Вип. 4.
8. Дегтяренко Т. В., Буряк М. Г. Психофізіологічні аспекти феноменології материнства. *Інтегративна антропологія*. 2016. № 1. С. 69-73.
9. Дорошина І.Г. Психологічні особливості відносин подружжя, що очікують появи дитини. *Психологічний журнал*. 2010. № 35. С. 57-60.

10. Зубрицька-Макота І. Материнство як індивідуальна та суспільна цінність. *Проблеми гуманітарних наук: психологія* : зб. наук. пр. ДДПУ. 2014. Вип. 33. С. 197–208.
11. Канюка С.І. Вплив толерантності жінок на формування їх психологічної готовності до майбутнього материнства. *Проблеми сучасної психології*. 2017. Вип. 35. С. 155- 172.
12. Ковальова Ю.В. Спільне регулювання поведінки подружжя на різних етапах життєвого циклу сім'ї. *Психологічний журнал*. 2012. Т. 33. № 5. С. 50-70.
13. Курило В.А. Сімейна дезадаптація: причини, механізми розвитку, клінічні прояви, діагностика, система психотерапії та психопрофілактики: дис. ... д-ра мед. наук. Харків, 2012.
14. Макешина Ю. В. Феномен материнства у дискурсах некласичної та постнекласичної західноєвропейської філософії (історико-філософський б аналіз) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.
15. Максимова Н. Ю Сімейне консультування: навч. посіб. / Н.Ю. Максимова. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 304 с.
16. Матвеева Е. В. Анализ материнств с позиции теории деятельности. К. : ВГГУ, 2004. 210 с.
17. Мещерякова С.Ю. Психологічна готовність до материнства. *Питання України*. 2002. № 5. С. 18–27.
18. Миронова Є.С. Психологічні чинники неготовності до материнства (з прикладу жінок із загрозою переривання вагітності): автореферат дисертації канд. психол. наук. К., 2011. 26 с.
19. Нероба М. В. Материнство як психологічний феномен. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. №3. С. 48–53.

20. Перинатальна психологія і психологічний супровід материнства : наук.-допом. бібліогр. покажч. / уклад. Л. Дейнека. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. 107 с.
21. Перун М. Б. Типологія емоційного ставлення жінок до материнства. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 6. С. 11-16.
22. Підчасов Є. В., Чепелева Н. І. Психологічна особливість сформованості ставлення до материнства жінок, які мають перших дітей до 3-х років. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Випуск 3. С. 35-39.
23. Проскурняк О. П. Огляд психологічних концепцій материнства в зарубіжній літературі. *Психологія: Зб-к наук. праць КНПУ ім. М. П. Драгоманова*. 2004. Вип. 24. С. 18–27.
24. Проскурняк О. Чинники та етапи становлення материнства. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. №3. С. 13-16.
25. Психологія сім'ї: навч. посіб. / В.М. Поліщук, Н. М. Ульяна, С. А. Поліщук та ін.; за заг. ред. В.М. Поліщука. 2-ге вид., доповн. Суми : Університет. кн., 2009. 282 с.
26. Савенко Д. О. Структурна організація самосвідомості матері. *Психологія: реальність і перспективи* : зб. наук. пр. 2016. Вип. 7. С. 193-195.
27. Таран О. П., Гаража Н. Д. Social-psychological factors of the modern women attitude to maternity. *Габітус*. 2021. №30. Р. 91-96.
28. Федоренко Р.П. Психологія молоді сім'ї та сімейна криза: монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 168 с.
29. Шевчук Г.С., Іщук О.Ю. Історичний аспект становлення досліджень у галузі психологічної допомоги жінці під час вагітності та народження дитини. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. 2006. Вип. 41. Т. II. С. 181–184.

30. Шмілик Н. Психологічний аналіз змісту, структури та критеріїв суб'єктивної готовності до материнства. URL: <https://dspu.edu.ua/hsci/wp-content/uploads/2017/12/004-33.pdf> (дата звернення 10.05.2023).
31. Яремчук Н. Психологічні особливості готовності молодої жінки до майбутнього материнства. *Вісник післядипломної освіти*. 2008. Вип. 7. С. 234–239.
32. Baron-Cohen S., Leslie A. M., Frith U. Does the autistic child have a «theory of mind»? *Cognition*. 1985. Vol. 21. N 1. – p. 37-46.
33. Belsky J. The determinants of parenting: A process model. *Child Development*. 1984. №55. S. 83–96.
34. Benedek T. The family as a psychological field. *Parenthood: It's psychology and psychopathology*. 1970. №6. S. 12–23.
35. Birns B., Hay D. *The Different Faces of Motherhood*. New York: Publishing Press, 1989. 356 p.
36. Bowlby J. *Maternal care and mental health*. Geneva: Claridge, 1987. 321 s.
37. Brunquell D., Crichton L., Egeland B. Maternal personality and attitude and disturbances of child rearing. *American Journal of Orthopsychiatry*. 1981. №51. S. 68–91.
38. Cattell R. B. Personality structure and measurement II: The determination and utility of trait modality. *British Journal of Psychology*. 2009. №100. P. 233–248. (Reprinted from *The British Journal of Psychology*. 1946. №36. P. 159–174).
39. Chodorow N. *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley: University of California Press, 1978. 315 p.
40. Crinc K., Greenberg M. Maternal stress and social support: Effects on the mother-infant relationship from birth to eighteen months. *Pedagogy and Psychology*. 2020. VIII(91), Issue 227.

41. Dawson G., Zanolli K. Early intervention and brain plasticity in autism. In: Rutter M (ed.) *Autism: Neural Bases and Treatment Possibilities*. London: Novartis, 2003. P. 266–274.
42. Emde R. N., Harmon R. J. *The Development of Attachment and Affiliative systems*. New York: Publishing Press, 2001. 238 p.
43. Espasa F. P. Parent – infant psychotherapy, the transition to parenthood and parental narcissism: Implications for treatment. *Journal of Child Psychotherapy*. 2007. №30. P. 155–171.
44. Finken L., Amato R. *Parental Self-Esteem and Behavior Problems in Children: Similarities Between Mothers and Fathers*. Linkoln: University of Nebraska-Lincoln, 1993. 370 p.
45. Fraiberg S., Adelson E., Shapiro V. Ghosts in the nursery: A psychoanalytic approach to the problems of impaired infant-mother relationships. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*. 1980. №14. P. 387–421.
46. Goldberg S. *Social competence in infancy: A model of parent-infant interaction*. Ohio: Merrill-Palmer Quarterly, 1977. 163 p.
47. Howe N., Strauss W. *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow & Company, 1991. 456 p.
48. Kaplan L. *Oneness and separateness: From infant to individual*. New York: Simon & Schuster, 1978. 317 p.
49. Koski K. J., Steinberg L. Parenting Satisfaction of Mothers During Midlife. *Journal of Youth and Adolescence*. 1990. №19. P. 28–31.
50. Leifer M. *Psychological effects of motherhood: A study of first pregnancy*. New York: Raeger, 1980. 250 c.
51. Ludington-Hoe S. M. The postpartum period: Development of maternity. *American Journal of Nursing*. 1977. № 77. P. 1170–1174.
52. Mahler M., Pine F., Bergmann A. *The psychological birth of the infant*. New York: Basic Books, 1977. 194 c.

53. Main M., Kaplan N., Cassidy J. Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 1985. №209. P. 321–333.
54. McDuffie A., Yoder P. Types of parent verbal responsiveness that predict language in young children with autism spectrum disorder. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*. 2010. №53. P. 1026–1039.
55. McGrath M. M., Meyer C. M. Maternal Self-Esteem: From Theory to Clinical Practice in a Special Care Nursery. *Children's Health Care*. 1992. №4. C. 15–21.
56. Mintzer D., Als H., Tronick E., Brazelton T. B. Parenting an infant with a birth defect: The regulation of self-esteem. *Psychoanalytic Study of the Child*. 1984. №39. P. 561–589.
57. Newberger C. The cognitive structure of parenthood: Designing a descriptive measure. *New Directions for Child Development*. 1980. № 7. C. 45–67.
58. Partridge S. E. The Parental Self-Concept: A Theoretical Exploration and Practical Application. *American Journal of Orthopsychiatry*. 1988. №58. P. 38–44.
59. Pickles A., Le Couteur A., Leadbitter K. Parent-mediated social communication therapy for young children with autism (PACT): long-term follow-up of a randomised controlled trial. *The Lancet*. 2016. №388. P. 2501–2509.
60. Rubin R. Attainment of the maternal role: Part I. *Nursing Research*. 1967. №16. P. 237–245.
61. Ruble D.N., Brooks-Gunn J., Fleming A. S., Fitzmaurice G. Transition to motherhood and the self: Measurement, stability, and change. *Journal of Personality & Social Psychology*. 1990. № 58. P. 35-41.
62. Schie C.C., Jarman H. L., Huxley E., Grenyer B. F. Narcissistic traits in young people: understanding the role of parenting and maltreatment. *Borderline Personality Disorder and Emotion Dysregulation*. 2020. Vol. 7.

63. Shea E. M. Maternal self-esteem as affected by infant health, infant behavior, and family support. *Dissertation Abstracts International of University of Massachusetts*. 1984. №45. P. 379.

64. Shereshefsky P. M., Yarrow L. J. Psychological Aspects of a First Pregnancy and Early Postnatal Adaptation. New York: Publishing Press, 1992. 382 p.

65. Siller M., Sigman M. The behaviors of parents of children with autism predict the subsequent development of their children's communication. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 2002. №32(2). P. 77–89.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів

Інструкції. Позначте ступінь згоди з наступними твердженнями за 5-бальною системою. Оцініть твердження окремо для кожної дитини.

5 – безсумнівно, так (дуже сильна згода);

4 – загалом, так;

3 – і так, і ні;

2 – швидше ні, ніж так;

1 – ні (абсолютна незгода).

1. Якщо вже я чогось вимагаю від нього (неї), то обов'язково доб'юся цього.
2. Я завжди караю його (її) за погані вчинки.
3. Він(вона) сам(а) зазвичай вирішує, який одяг одягнути.
4. Мою дитину сміливо можна залишити без нагляду.
5. Син (дочка) може розповісти мені про все, що з ним (з нею) відбувається.
6. Думаю, що він(вона) нічого не досягне в житті.
7. Я частіше кажу йому (їй) про те, що мені не подобається, ніж подобається.
8. Часто ми спільно справляємось із домашньою роботою.
9. Я постійно турбуюсь за здоров'я дитини.
10. Я відчуваю, що непослідовний у своїх вимогах.
11. У нашій сім'ї часто трапляються конфлікти.
12. Я б хотів, щоб він (вона) виховував своїх дітей так само, як я її.
13. Дитина рідко робить з першого разу те, про що я прошу.
14. Я його (її) дуже рідко лаю.
15. Я намагаюся контролювати всі його (її) дії та вчинки.
16. Вважаю, що для нього (неї) головне – це слухатись мене.
17. Якщо в нього (неї) трапляється нещастя, насамперед він (вона) ділиться зі мною.
18. Я не поділяю його (її) захоплення.
19. Я не вважаю його (її) таким розумним і здібним, як мені хотілося б.
20. Можу визнати свою неправоту і вибачитись перед ним (нею).
21. Я часто думаю, що з моєю дитиною може статися щось жахливе.
22. Мені важко буває передбачити свою поведінку по відношенню до дитини.

23. Виховання моєї дитини було б набагато кращим, якби інші члени сім'ї не заважали.
24. Мені подобаються наші стосунки з дитиною.
25. Вдома у нього (у неї) більше обов'язків, ніж у більшості його друзів.
26. Доводиться застосовувати щодо нього (неї) фізичні покарання.
27. Йому (їй) доводиться чинити так, як я кажу, навіть якщо він не хоче.
28. Думаю, я краще за нього (неї) знаю, що йому (їй) потрібно.
29. Я завжди співчуваю своїй дитині.
30. Мені здається, я його (її) розумію.
31. Я б хотіла в ньому (ній) багато змінити.
32. При прийнятті сімейних рішень завжди враховую його (її) думку.
33. Думаю, що я тривожна мама.
34. Моя поведінка часто буває для неї (нього) несподіваною.
35. Буває, що коли я караю дитину, мій чоловік (дружина, бабуся тощо) починають дорікати мені за зайву суворість.
36. Вважаю, що загалом правильно виховую свого сина (дочку).
37. Я висую до нього (неї) багато вимог.
38. За характером я м'яка людина.
39. Я дозволяю йому (їй) гуляти одному (одній) у дворі будинку.
40. Я прагну захистити його (її) від труднощів і неприємностей життя.
41. Я не допускаю, щоб він (вона) помічав мої слабкості та недоліки.
42. Мені подобається його (її) характер.
43. Я часто критикую його (її) по дрібницях.
44. Завжди охоче його (її) вислуховую.
45. Вважаю, що мій обов'язок захистити його (її) від усіляких небезпек.
46. Я караю його (її) за такі вчинки, які роблю сама.
47. Буває, я мимоволі налаштовую дитину проти інших членів сім'ї.
48. Я втомлююсь від повсякденного спілкування з ним (з нею).
49. Мені доводиться змушувати його (її) робити те, що він (вона) не хоче.
50. Я прощаю йому (їй) те, за що інші покарали б.
51. Мені хотілося б знати про нього (про неї) все: про що він(вона) думає, як ставиться до своїх друзів і т.д.
52. Він(вона) сам(а) вибирає, чим займатися вдома у вільний час.
53. Вважаю, що для нього (неї) я найближча людина.
54. Я вітаю його (її) поведінку.
55. Я часто висловлюю своє невдоволення ним (нею).
56. Беру участь у справах, які він (вона) вигадує.
57. Я часто думаю, що хтось може образити його (її).
58. Буває, що дорікаю і хвалю його (її), по суті, за те саме.
59. Трапляється, що якщо я говорю йому (їй) одне, то чоловік (дружина, бабуся, тощо) спеціально говорить навпаки.
60. Мені здається, мої стосунки з дитиною кращі, ніж у сім'ях більшості моїх знайомих.

Опитувальник задоволеності материнством О. Захарової

Інструкція: Будь ласка, уважно прочитайте кожне твердження і виберіть один із трьох варіантів відповіді («Так, вірно»; «Важко сказати»; «Ні, невірно»). Бажано уникати невизначених відповідей. Постарайтеся максимально щиро висловити свою згоду/незгоду.

Твердження:

1. Ставлення дитини до мене забарвлене ніжністю.
2. Я вважаю, що моя дитина добре розвинена для свого віку.
3. Турбота про дитину приносить мені мало задоволення.
4. Я відчуваю, що, ставши матір'ю, втратила себе.
5. З народженням дитини стосунки з моєю мамою стали ближчими.
6. Я часто незадоволена ставленням до мене моєї дитини.
7. Моя дитина не виправдовує моїх очікувань.
8. Мене засмучує, що через заняття з дитиною, я не можу, як раніше, займатися цікавими для мене справами.
9. Я рада, що обговорення дитячих проблем стало ще одним приводом для спілкування з подругами.
10. Я не завжди розумію, чого хоче моя дитина.
11. Мої зусилля не пройшли даремно, дитина добре розвивається.
12. Я з радістю займаюся з дитиною.
13. Ставши батьком, мій чоловік став ставитися до мене з іще більшою теплотою.
14. З народженням дитини все склалося, тому що я планувала.
15. Труднощі, пов'язані з доглядом за дитиною, забуваються, коли я починаю спілкуватися з нею.
16. Я незадоволена успіхами моєї дитини.
17. Мені не підходить роль матері.

18. Після народження дитини чоловік приділяє мені менше уваги.
19. Заняття з дитиною для мене не менш цікаві, ніж інші мої захоплення (книги, фільми, спорт тощо).
20. Я можу пишатися успіхами своєї дитини.
21. Я рада тому, що стала мамою.
22. На жаль, відносини з батьками стають більш конфліктними через дитину.
23. У мене з дитиною складаються теплі взаємини.
24. Мені важко усвідомлювати, що моя дитина в чомусь відстає від своїх однолітків.
25. Мені подобається бути наставником своєї дитині.
26. Роль матері органічно влилася у моє життя.
27. Після народження дитини багато подруг віддалилися від мене.
28. З появою дитини життя стало не таким цікавим, як я його собі уявляла.
29. Спілкуючись із дитиною, я часто дратуюсь.
30. Треба було почекати з материнством.

Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна

Прізвище ім'я _____

На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

Питання:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводиться спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би..

25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююся своєю дитиною.

59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі для опитувальника:

- 1 «Прийняття-відхилення» - 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація» - 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «Симбіоз» - 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» - 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленький (-а) невдаха» - 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Додаток Г

Результати за опитувальником «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів

Опитувальник «Взаємодія з дитиною» І. Марківської для батьків дошкільників та молодших школярів																																																														
	12	24	36	48	60	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59		
Матір_Дошк	4	5	5	3	5	3	2	5	4	5	3	4	3	3	2	2	3	1	4	1	1	2	2	4	3	1	5	4	2	4	5	1	1	1	1	5	3	5	5	2	5	5	5	1	4	1	2	4	5	1	1	3	2	2	1	5	2	1	4			
Матір_Дошк	5	3	4	3	4	4	5	5	5	3	1	1	2	5	3	1	4	5	3	1	3	2	2	4	4	4	1	3	4	3	5	5	1	5	4	2	4	1	2	2	2	3	4	2	5	5	4	2	4	4	4	5	2	4	1	4	1	1	4	2		
Матір_Дошк	5	4	4	3	5	1	1	1	5	4	4	2	3	1	5	4	4	1	1	4	3	3	5	3	1	2	1	4	4	1	4	2	4	4	3	5	2	4	4	1	5	3	1	2	4	3	5	5	1	2	4	1	1	3	3	5	1	2	3	3		
Матір_Дошк	3	4	5	3	5	2	2	5	1	2	4	4	1	2	3	5	2	1	5	4	3	3	5	5	2	3	4	3	4	2	2	2	1	2	5	2	5	1	1	1	4	5	3	5	1	4	3	1	1	1	5	4	5	2	2	1	4	1	1	3		
Матір_Дошк	4	5	5	3	3	1	5	5	3	3	2	4	4	4	1	4	2	1	5	4	5	2	2	2	2	3	4	4	4	5	4	5	4	4	3	4	2	4	4	4	3	5	1	2	2	3	2	4	5	3	4	2	3	1	1	5	5	4	5	2		
Матір_Дошк	3	4	4	3	5	2	2	3	4	2	5	3	5	4	4	4	2	2	5	2	2	4	2	3	2	4	2	3	4	5	1	4	1	5	1	3	1	1	1	2	1	5	3	2	5	2	1	3	1	3	3	4	5	2	3	2	3	3				
Матір_Дошк	5	5	5	3	3	4	2	2	2	3	5	3	2	2	4	1	4	2	2	2	1	5	4	5	1	3	1	2	1	1	1	3	1	1	1	3	1	1	2	1	4	5	3	1	2	1	4	5	3	1	1	4	5	3	5	1	1	5	2	1	3	5
Матір_Дошк	5	5	3	3	5	1	4	4	5	1	5	2	5	2	3	3	5	3	4	4	5	5	5	4	4	5	5	4	1	2	2	5	3	5	4	1	2	2	5	3	4	1	2	5	2	1	4	5	1	1	5	2	1	2	1	3	5	3				
Матір_Дошк	5	3	3	5	4	4	3	1	5	2	4	5	1	4	2	1	3	5	1	5	1	4	3	5	1	4	3	5	3	5	2	2	1	5	3	5	2	2	1	5	3	1	2	2	1	5	4	1	1	5	5	1	4	5	3	1	5	4	3	1	5	
Матір_Дошк	5	5	5	3	5	3	1	5	4	3	2	3	1	2	3	5	1	5	4	2	5	4	2	5	4	4	2	3	4	1	2	3	4	1	3	5	5	2	1	2	4	1	1	1	2	2	2	4	1	5	4	3	4	3	4	3	2	1	3	4	3	2
Матір_Дошк	5	5	5	3	4	3	5	1	1	5	4	5	3	4	2	4	4	2	5	5	3	5	3	1	4	2	2	1	5	1	1	3	5	3	1	4	2	2	1	5	1	4	3	4	1	3	5	3	5	1	1	3	2	1	3	4	3	2	4	2		
Матір_Дошк	5	5	5	3	3	2	5	2	3	2	1	1	5	5	2	2	1	4	3	2	1	4	3	1	2	3	4	2	3	4	1	1	4	2	3	1	1	2	5	2	1	5	4	4	2	4	4	2	4	5	5	1	2	2	2	2	2	5				
Матір_Дошк	4	5	5	3	5	1	1	3	2	3	4	3	5	5	2	2	4	5	1	4	1	2	4	4	2	2	3	1	1	5	3	2	4	4	3	2	5	2	5	4	5	1	4	2	2	3	5	1	3	1	5	2	2	4	2	3	4	5	3			
Матір_Дошк	5	5	5	3	3	2	2	4	5	3	5	4	4	4	4	1	3	3	5	3	2	1	3	2	1	3	2	4	1	4	3	1	1	4	2	5	2	5	2	3	5	2	4	4	2	2	3	3	1	4	5	2	4	4	3	4	2	1	3	2	5	
Матір_Дошк	3	3	4	3	5	3	5	1	1	3	1	3	1	2	4	2	1	5	3	5	1	2	4	1	1	5	3	5	1	2	2	5	3	5	5	3	5	1	4	2	3	2	3	2	5	1	4	4	1	5	3	1	2	5	2	1	3	2	5			
Матір_Дошк	4	5	5	3	5	5	3	1	3	3	2	5	4	4	2	5	4	2	5	1	5	1	4	3	2	4	1	5	5	1	4	3	5	4	5	1	2	5	4	5	3	1	4	4	5	4	5	5	1	2	3	2	3	2	5	1	2	4				
Матір_Дошк	4	3	5	3	3	3	5	1	1	4	1	3	5	4	5	5	3	1	5	5	4	5	2	1	5	2	3	4	5	4	3	1	4	5	3	2	4	4	5	1	4	3	3	4	2	3	4	3	2	4	3	1	5	4	4	1	2	1	2			
Матір_Дошк	5	5	3	3	5	4	2	3	1	4	5	1	1	3	5	3	4	1	1	3	2	5	3	4	1	1	3	4	2	4	2	4	2	1	5	3	3	4	2	4	4	1	1	5	5	3	5	3	2	2	4	1	1	3	1	5	4	4	1	2		
Матір_Дошк	5	4	3	3	5	3	1	3	4	1	5	3	4	1	2	2	4	5	4	2	3	4	5	4	2	3	4	1	3	4	1	2	2	1	4	4	3	1	4	3	1	4	3	4	4	3	4	1	4	5	3	4	4	2	2	2	5					
Матір_Дошк	3	5	5	3	5	1	2	1	1	3	5	1	2	1	2	2	4	4	3	5	5	2	5	1	5	4	1	2	3	2	2	1	1	2	1	3	1	2	5	3	3	2	2	3	4	2	5	3	3	5	5	4	5	1	3	4	3	5				
Матір_Дошк	4	5	5	3	4	5	1	1	3	1	5	3	5	1	2	4	2	1	4	4	1	1	5	3	5	1	2	2	5	2	3	5	3	4	4	4	2	2	3	3	1	1	5	2	5	1	4	5	4	1	1	5	3	4	1	5	5	2	5			
Матір_Дошк	5	4	3	3	5	2	3	3	5	1	1	2	3	2	3	3	2	1	3	3	5	3	2	1	2	4	5	4	5	4	5	2	3	2	2	2	3	1	4	4	5	3	5	5	1	2	2	3	5	5	1	2	2	3	4	2	4	5	3	1	2	
Матір_Дошк	5	5	5	3	5	5	2	4	5	4	5	3	1	4	1	3	2	1	5	3	4	4	3	3	5	1	1	1	2	3	3	1	2	3	2	5	3	1	3	3	3	5	5	3	2	4	4	2	2	4	4	3	1	5	3	3						
Матір_Дошк	5	5	4	3	5	2	1	4	5	2	1	2	5	2	2	5	3	3	1	2	3	4	1	3	1	2	2	4	2	1	3	5	3	4	1	4	4	5	2	4	4	5	2	4	3	2	5	2	2	1	3	5	1	3	3	2	3					
Матір_Дошк	4	5	5	3	5	4	4	3	2	4	2	5	2	5	2	2	4	3	4	5	5	4	3	4	5	4	3	2	3	1	5	4	1	5	4	1	1	2	5	4	1	1	2	5	4	3	4	1	4	2	5	1	5	3	4	4	3					
Матір_Дошк	4	5	4	3	5	2	3	4	2	5	4	5	3	4	5	1	5	5	3	4	5	5	3	4	1	2	3	1	5	4	3	5	4	5	4	5	4	3	4	3	1	2	3	1	2	1	5	1	4	5	2	5	4	3	5	1	4	2				
Матір_Дошк	5	4	5	3	3	2	5	4	2	5	4	5	2	5	1	2	1	3	2	5	1	5	4	2	5	3	5	3	4	1	5	1	4	4	2	5	3	5	4	1	3	5	4	2	5	3	2	5	2	4	5											

Практичні заняття тренінгу

Заняття № 4 (спільно діти з матерями).

Тема: Співпраця з батьків і дитини.

Мета: Співпраця з матері і дитини. Виявлення рівня самостійності дитини. Виявлення рівня вольової регуляції дитини.

Інструментарій: м'яч, паперові макети долоні червоного, жовтого, синього кольору, «чарівна» паличка.

1. Розминка.

Вправа «Компліменти» (учасники сидять у колі).

Інструкція: «Зараз ми будемо говорити один одному компліменти. Потрібно кинути м'яч будь-кому з учасників і сказати йому щось приємне. А той відповідає: «так, звичайно, але крім того я ще й ... (5 хв.).»

Вправа «Дихання доброї тварини» (розбивають учасників на сімейні діади або тріади).

Інструкція: Зараз я махну чарівною паличкою і перетворю вашу сім'ю у Велику Добру Тварину, візьміться за руки, давайте покажемо, як вона дихає: вдих – робите крок на зустріч один одному. Видих – крок назад. Тварина дихає рівно й спокійно. Послухаємо, як б'ється її велике серце. Стук – крок вперед. Стук – крок назад. Дуже важливо все робити одночасно.

1. Основна частина.

Вправа «Водій» (сімейні діади).

Мета: досягнення взаєморозуміння на різних рівнях взаємодії.

Інструкція: Учасники вільно переміщаються в приміщенні парами, при цьому один учасник (водій) знаходиться за спиною в іншого, направляючи його (автомобіль) за плечі. Очі направляється учасника закриті, він повинен повністю довіряти своєму водієві в тому, що їх пара не зіткнеться з іншого. Через деякий час ведучий просить пари помінятися місцями. Якщо гра виходить, то ведучий просить додати швидкість. (10 хв.).

Обговорення вправи. Обмін почуттями, враженнями:

1. Яке вам було перебувати в ролі «автомобіля»?
2. Чи комфортно вам було з вашим «водієм»?
3. Що ви відчували, коли були «водієм»? (10 хв.).

Вправа «Мені подобається» (батько і дитина сидять на стільцях навпроти один одного).

Мета: встановлення позитивного діалогу між дитиною і батьком.

Інструкція: Пара (батько і дитина) розмовляють один з одним, постійно промовляючи початок запропонованої фрази: «Мені подобається, що ти ...» і додають до неї зміст. Тим самим виникає позитивний діалог. Батько дає дитині, а дитина батькові «зворотний зв'язок» (10 хв.).

Обмін почуттями.

Вправа «Мозковий штурм для дітей» (батьки і діти сидять у колі).

Мета: організація розумової діяльності дитини, аналіз сімейної ситуації, виникнення осяянь.

Інструкція: Тренер зачитує питання (завдання), діти міркують, як би вони вчинили в ситуації, що склалася.

Завершення групи.

Вправа «Подарунки» (25 хв.).

Мета: дати можливість учасникам групи висловити своє ставлення один до одного і побачити себе очима інших.

Інструкція: кожна сімейна діада (тріада) після 2 - 3 хв. обговорення «дарує» іншим сім'ям те, чого їм не вистачає для повної гармонії в родині. Наприклад: «Світла і Андрій, ми хочемо вам подарувати впевненість у своїх силах, оптимізм. Як тільки ви перестанете сумніватися в собі, ви будете найгармонійнішою сім'єю». Своє послання необхідно закінчити словами: «У вас буде все чудово, тому що ви - відмінна сім'я!».

Заняття №5 (спільно діти з батьками).

Тема: Співпраця з батьків і дитини.

Мета: Співпраця з батьків і дитини.

Інструментарій: м'яч, шарф, листи А4, олівці, фломастери.

1. Розминка.

Вправа «Снігова куля» (учасники сидять у колі).

Інструкція: учасник, отримуючи іграшку-символ і розповідає про якесь спільне заняття з дитиною, що відбувалося на тижні між заняттями, потім передає іграшку наступному учаснику. (5 хв.).

Вправа «Передай предмет».

Мета: Ця весела розминка допомагає учасникам реалізувати творчі нахили, піднімає настрій, підвищує групову динаміку.

Інструкція: Тренер бере який-небудь предмет (маркер, м'ячик, зім'ятий аркуш паперу) і віддає його найближчому учаснику. «Ваше завдання – передати цей предмет своєму сусіду праворуч якимось театральним, з використанням незвичайних жестів, і так по колу. Причому способи передачі повторюватися не повинні. Якщо предмет впаде, починаємо спочатку». Найоригінальнішого можна нагородити оплесками. (5 хв.).

Вправа «Що можна зробити з предметом» (учасники сидять у колі).

Мета: розвиток творчого мислення.

Інструкція: кожен, по черзі, повинен сказати, як можна використовувати цей предмет (шарф). Починає гру тренер, продовжує - учасник праворуч від нього і далі по колу. Той учасник, який не зможе придумати як використовувати даний предмет - вибуває з гри. Перемагає учасник, який придумав найбільше способів. (10 хв.).

2. Основна частина.

Вправа «Похвастайся мамою (татом)» (учасники сидять у колі).

Мета: розвиток у дітей навичок спілкування, уваги, спостережливості, вміння висловлювати словами симпатію до іншої людини. Отримання батьками інформації про самих себе.

Інструкція: «Всім дуже подобається, коли про нього говорять приємно. Сьогодні ми пограємо у хвальків. Тільки хвалитися ми будемо не собою, а своїми батьками. Адже це так приємно і почесно мати найкращих маму і тата. Подивіться на своїх батьків. Подумайте які вони, що в них хорошого? Що вони вміють? Які гарні вчинки здійснювали? Чим він може подобатися? Далі ведучий може дати зразок подібних «хвастошів». (15 хвилин).

Вправа «Сімейний портрет» (Батьки і діти сидять за різними столами)

Мета: Діагностика внутрішньосімейних стосунків.

Інструкція: Тренер просить учасників намалювати портрет своєї сім'ї. При цьому діти не повинні бачити, що малюють батьки, а батьки не бачать, що малюють діти. (15 хв.).

Обговорення малюнків кожної сім'ї. У чому різниця? У чому подібність? Звернути увагу на розташування членів сім'ї відносно один одного.

3. Завершення групи.

Вправа «Череповище» - (15 хв.).

Мета: отримання зворотного зв'язку, рефлексія.

Інструкція: кожен з учасників ділиться враженнями минулого заняття, говорить про те, що відчуває, що дізнався нового про себе і про дитину.

Заняття №6 (спільно діти з батьками).

Тема: Співпраця з батьків і дитини.

Мета: Співпраця з батьків і дитини. Актуалізація цінності сім'ї.

Інструментарій: аркуші паперу з написаними на них словами, лист полуватмана, фломастери.

1. Розминка.

Вправа «Привітатися частинами тіла» (учасники стоять в колі).

Мета: підвищення емоційного фону, встановлення тактильного контакту.

Інструкція: «Ну, що ж, словами ми з вами привіталися, а тепер привітаємося частинами тіла. Необхідно привітатися з усіма учасниками і зробити це якомога швидше. Пропонована послідовність: «долоня-лікоть-плече-стопа-коліно-стегно. (10 хв.).

Вправа «Я хороший».

Мета: підняття самооцінки кожного учасника і загального емоційного фону групи.

Інструкція: Всім встати один за одним і покласти один одному руки на плечі. Першим встає ведучий тренінгу. «Паровозик» починає рухатися по кімнаті. Ведучий перший каже: «Я (називає своє ім'я) хороший». Після цього група хором говорить: «Звичайно!». Так триває далі, поки кожен з учасників не назве себе хорошим і не отримає підтвердження від групи. Головна умова вправи - кажуть все і голосно. (10 хв.).

2. Основна частина.

Вправа «Спільна творчість».

Мета: актуалізація цінності сім'ї.

Інструкція: Батько і дитина перетворюються в будівельників. Психолог заздалегідь виготовляє з паперу цеглини (вирізати прямокутники). Батькові і дитині необхідно побудувати будинок з цегли. При цьому на кожній цеглині необхідно написати, або намалювати те, що необхідно для міцного надійного будинку. При цьому під будинком мається на увазі сім'я. Наприклад, слухняність, допомога, любов, турбота, увага і т. д. Цегли приклеюються на ватман. (20 хв.).

Вправа «Посварилися».

Мета: навчити дітей передавати емоції (злість, гнів, образу) за допомогою невербальних засобів спілкування - міміки, а також управляти своїми емоціями.

Інструкція: Батько і дитина стають спиною один до одного і зображують на обличчі емоції гніву і злості на кривдника. Сильно-сильно надувають щоки. Далі ведучий говорить: «Ви посварилися. Вам не вистачає спілкування з мамою (татом). Ви хочете помиритися. Для того, щоб це зробити, потрібно повернутися обличчям один до одного. Обережно пальцями «здути» надуті щоки скривдженого, образа і злість лопнуть як повітряна кулька. Засміятися і обійнятися». Виконується з кожною родиною по черзі. (10 хв.).

Вправа «Колаж сім'ї».

Мета: Згуртування членів сім'ї.

Інструкція: батько і дитина разом виконують колаж своєї сім'ї, використовуючи вирізки з журналів (30 хв.).

Обговорення вправи: Кожна сім'я представляє свій колаж. Решта членів групи можуть задавати уточнюючі питання (10 хв.).

3. Завершення групи.

Вправа «Оплески».

Мета: вправу дає емоційний підйом учасникам, підтримку кожному, розуміння «закінченості» виконаної роботи.

Інструкція: Ведучий починає тихенько плескати в долоні, дивлячись на одного з учасників і поступово підходячи до нього. При цьому гучність оплесків посилюється. Коли учасник приєднатися до аплодисментів ведучого вони стають знову тихими. Потім цей учасник починає плескати разом з ведучим (спочатку тихо) вибирає з групи наступного, кому вони аплодують удвох вже голосно. Третій приєднується до попередніх і починає тихо, поки не вибере четвертого і т.д. Останньому учаснику аплодує вже вся група. Спочатку хлопки будуть звучати тихо, а потім ставати сильніше і сильніше при цьому кожен учасник обере того, кому він аплодує і так, по черзі, всі отримають оплески. Останньому аплодувати буде вся група.

Обмін почуттями, враженнями від заняття (10 хв.).

Заняття №7 (спільно батьки з дітьми).

Тема: Співпраця з батьків і дитини.

Мета: Співпраця батьків і дитини. Дослідження психологічної дистанції в сімейних відносинах. Виявлення внутрішньосімейної вольової структури.

Інструментарій: Листи А4, покривало, релаксуюча музика.

1. Розминка.

Вправа «Я і мама (тато)».

Інструкція: Батько і дитина сідають спиною один до одного. Вам потрібно відповісти на питання.

Питання до мами: Якого кольору очі у вашої дитини? У що він одягнений? Як у нього сьогодні пройшов день і т. д.?

Питання до дитини: Якого кольору очі у мами? Якого вони кольору? Коли мама сердиться (радіє)? У що одягнена сьогодні мама, які прикраси на ній? і т. д. (10 хв.).

Вправа «Літачок» (пара батько і дитина сидять за столами).

Інструкція: Кожній команді видає по одному листу формату А4. «У вас є п'ять хвилин, щоб скласти з цього листа літачок. Одна людина може зробити тільки один перегин, потім передати конструкцію другому учаснику». Потім пари шикуються в шеренгу і по черзі запускають свої літаки. Перемагає та команда, чий літак полетить далі.

Вправа «Імітатор».

Інструкція: «Ваше завдання - всім одночасно вимовити (зімітувати) звук, схожий на: Киплячий чайник. Порохотяг. Рипучу двері. Гальмуючу машину. Сирену машини «швидкої допомоги». Потріскування дров у каміні. Забиття цвяха в стіну. Дзижчання електронної бритви. Дощ по даху і т. д.». Спочатку можна дозволити групі виділити лідера, який буде подавати сигнал до старту. Ускладненням може бути вимога починати імітування всім одночасно, не даючи можливості виділитися лідеру.

2. Основна частина.

Вправа «Скульптура».

Мета: дослідження міжособистісних стосунків у сім'ї.

Інструкція: зараз кожному з вас потрібно буде подумати і зліпити скульптуру своєї сім'ї. Хтось один з вас зараз буде скульптором, решта учасників - глина. Скульптор вибирає собі того, хто буде татом, мамою або чоловіком, дружиною і кого-то на свою роль. Коли скульптура буде готова, скульптор встає на своє місце, замінюючи учасника його зображує.

Обговорення вправи.

1. Яке враження від вправи?
2. Що було несподіваним?
3. Щось хотілося б зараз змінити в своїй скульптурі? (30 хв.).

Вправа «Тримай дистанцію».

Мета: показати учасникам, на прикладі вправи, важливість збереження дистанції спілкування.

Інструкція: Всі учасники тренінгу розбиваються на дві різні групи. Кожна з груп будується в шеренгу так, щоб навпроти кожного учасника першої групи, обличчям до нього знаходився один учасник другої групи. Відстань між учасниками 2 метри. Якщо число учасників непарне і поділити групу порівну не можна, то ведучий стає учасником вправи.

Учасникам першої групи дається завдання: «Вам необхідно вимовити «Стоп» у той момент, коли, на ваш погляд, відстань скоротиться до комфортної для спілкування». За командою ведучого учасники другої групи дуже повільно починають підходити до першої групи. При цьому контакт очей обов'язковий для учасників обох груп. Після того, як кожен з учасників першої групи скаже своє слово «Стоп», ведучий просить учасників другої групи продовжити рух.

У цей момент, як правило, починається сміх, учасники другої групи відводять очі. (10 хв.).

Доцільно провести обговорення і лекцію з приводу комфортних зон спілкування, про те, чим зумовлені дратівливість або згода з точки зору дотримання особистої дистанції.

Вправа «Покривало».

Мета: розвиток довіри, релаксація.

Інструкція: всі учасники стають навколо покривала і беруться за нього. Один учасник сідати або лягає на покривало, інші піднімають його і дбайливо похитують, і опускають. Вправа виконується під релаксуючу музику (10 хв.).

3. Завершеніє групи.

Обмін почуттями, враженнями від заняття (10 хв.).

Заняття №8.

Тема: Співпраця з батьків і дитини.

Мета: Співпраця батьків і дитини. Дослідження сімейних цінностей і традицій.

Інструментарій: листи А4, м'яч.

1. Розминка.

Вправа «Я + ти» (діти з батьками).

Інструкція: «Візьміть по одному листу формату А4 (або тренер сам роздає аркуші) на кожну пару. Встаньте обличчям один до одного, затисніть аркуш паперу лобами, заведіть руки за спину. Ваше завдання - довільно пересуватися по приміщенню до протилежної стіни. Розмовляти можна. Якщо упустили лист, починаєте спочатку».

Вправа «Дзеркало».

Інструкція: учасники стають в два кола - зовнішнє і внутрішнє. Одне коло - «дзеркало», друге - людина, що стоїть перед ним. Людина показує різні рухи, дзеркало повинно якомога точніше повторити їх. За сигналом ведучого 1 коло робить крок в сторону. Утворюється нова пара, яка продовжує виконувати завдання і так продовжується до тих пір, поки учасники не повернуться до початкової позиції. Потім гравці міняються ролями: ті, хто був «дзеркалом», стає людиною, а людина - «дзеркалом» (10 хв.).

Вправа «Узгоджені дії».

Інструкція : Діти і батькам пропонується показати парні дії:

- пилка дров;
- веслування в човні;
- перемотування ниток;
- перетягування канату;
- передача кришталевої склянки;
- парний танець. (10 хв.).

1. Основна частина.

Вправа «Репортер».

Мета: «Дослідження міжособистісних стосунків у сім'ї».

Інструкція: Тренер просить одну дитину вийти в центр кола. Тренер і дитина сідають навпроти один одного. Дитині говориться наступне:

«Уяви собі, що зараз по телевізору виступає твоя мама і їй репортер задає питання про її дитину, тобто про тебе. Але зараз ти будеш виступати в ролі своєї мами і спробуєш відповісти на мої запитання про тебе, так, як би відповідала твоя мама. Для введення в роль дитині ставлять запитання про ім'я (вона повинна представитися ім'ям мами), про професію, вік. Потім репортер запитує дитину безпосередньо про неї саму. Приблизний перелік питань: «Скажіть у Вас є дитина, як звать, скільки їй років?», «Який у неї характер?», «Чим Ви любите займатися разом?», «Уявіть, що Вас зараз дивиться Ваша дитина, що б Ви їй сказали?». У ролі опитуваного повинна побувати кожна дитина. Потім в центр кола викликається батько і він відповідає на питання про маму з ролі дитини. Перелік питань приблизно такий же (20 хв.).

Обговорення вправи (10 хв.).

Вправа «Мені здається, що ми схожі ...» (Діти разом з батьками).

Мета: дослідження міжособистісних сімейних відносин.

Інструкція: Учасники (батько і дитина) кидають один одному м'яч, кажучи: «Мені здається, що ми з тобою схожі тим, що ...». Якщо той, до кого звертаються, згоден, то він відповідає: «Так». Якщо не впевнений чи не згоден, відповідає: «Може бути». «Ні» говорити не можна. Закінчується вправа за бажанням.

Вправа «Сімейні заповіді» (батьки і діти сидять у колі, об'єднавшись в пари).

Мета: дослідження сімейних традицій, цінностей.

Інструкція: Батько разом з дитиною складають список сімейних заповідей (звичаїв, правил, заборон, звичок, установок, поглядів, яких дотримуються всі члени сім'ї).

Потім відбувається взаємообмін написаним в колі (20 хв.).

Обговорення вправи: Які заповіді Вас задовольняють, а які ні? Чому? (10 хв.).

3. Завершення групи.

Підбиття підсумків. Обмін почуттями, враженнями від заняття (10 хв.).

Заняття № 9 (для батьків).

Тема: «Я - висловлювання».

Мета: 1. Зрозуміти психологічну різницю між «Я-висловлюваннями» і «Ти-висловлюваннями».

2. Освоїти навик «Я-висловлювання».

Інструментарій: Стрічки, ручки, аркуші А4, фломастери, фарби, ножиці, клей.

1. Розминка.

Вправа «Недитячі заборони».

Інструкція: Вибирається один учасник і сідає на стілець в центрі кола. Всі решта по одному підходять до нього і кажуть, що вони йому забороняють робити, - те, що учасники найчастіше говорять своїй дитині. При цьому стрічкою зав'язують ту частину тіла, якої стосувалася заборона. Наприклад, «Не кричи!» - зав'язується рот, «Не бігай» - зав'язуються ноги і т.д.

Після того, як висловляться всі учасники, тому, хто сидить, пропонується встати. Так як він не зможе встати, то його потрібно розв'язати. Для цього кожен учасник підходить до стрічки, яку зав'язав, і знімає заборону, тобто говорить, що робити можна. Таким чином, суть заборони залишається. Наприклад, «Не кричи - говори спокійно».

Рефлексія учасника, який грав роль дитини:

- Що ви відчували, коли «батьки» сковували, обмежували вашу свободу?

- Обмеження руху якій частині тіла ви відчули найбільш гостро?

- Які почуття були у вас, коли вам запропонували встати?

- Що хотілося розв'язати в першу чергу?

- Що ви відчуваєте зараз?

Рефлексія учасників, які відігравали роль дорослого:

- Що ви відчували, коли бачили дитину, що не може ворухнутися?

- Що вам хотілося зробити?

- Чи легко знайти слова, що дозволяють переформулювати заборону?

- Які почуття ви відчуваєте зараз?

1. Основна частина.

Інформація для батьків. «Я-повідомлення», «Ти-повідомлення».

«Ти - повідомлення» часто порушують процес спілкування, так як викликають у дитини почуття образи і гіркоти, створюють враження, що прав завжди батько.

Приклади «Ти-повідомлень»: «Ти завжди залишаєш бруд після себе». «Припини це робити». «Тобі сто раз потрібно повторювати одне і теж» і т.д.

«Я-повідомлення» є більш ефективним способом в плані впливу на дитину з метою зміни її поведінки, яку батько не сприймає. Для прикладу візьмемо схему повідомлення для батька, який втомився і не бажає грати зі своїм сином.

«Ти - повідомлення». Батько втомився - «Ти мене втомив» - Реакція дитини «Я - поганий».

«Я-повідомлення». Батько втомився - «Я дуже втомився» - Реакція дитини - Папа втомився.

Знайомство батьків з моделлю «Я - повідомлень».

«Я - повідомлення» включає в себе 3 основних компоненти:

- опис ситуації (коли, якщо), що викликала напругу,

- точна назва свого почуття в цій ситуації (Я відчуваю),
- якості вибраного результату (Мені хотілося б).

Приклад: «Коли я бачу бруд на підлозі, мені стає дуже прикро, і я б дуже хотіла, щоб ти знімав черевики в коридорі».

Практична частина.

Вправа № 1 (всі сидять в колі).

Батькам видають схеми «Я-повідомлень».

Інструкція: один з батьків описує якийсь факт поведінки дитини, який для нього неприйнятний, інші формулюють «Я-повідомлення» і потім пред'являють в колі (15 хв.).

Вправа №2.

Інструкція: батьки діляться на пари, один з батьків - дитина, другий - його мама. Тренер промовляє приготоване заздалегідь «Ти-повідомлення» батькові - «дитині», а завдання другого учасника в парі переформулювати його в «Я - повідомлення». Потім учасники міняються ролями.

Приклади «Ти-повідомлень».

«З тобою марно щось обговорювати, ніколи нічого не слухаєш».

«Уроки ти зробити не можеш, кімнату прибрати свою не можеш. Ти сам взагалі щось можеш?!».

«Скільки разів тобі говорити, щоб ти мив руки після вулиці!» (15 хв.).

Обговорення вправи.

1. Які почуття Ви відчували в ролі дитини, коли Вам пред'являлося «Ти-повідомлення». Що хотілося зробити або відповісти?

2. Чи важко було формулювати «Я-повідомлення», якщо так, то в чому полягала ця трудність? (10 хв.).

3. Завершення групи.

Вправа «Сонце любові».

Інструкція: Кожен учасник малює на аркуші паперу сонце, в центрі якого пише ім'я дитини. На кожному промінці сонця необхідно перерахувати всі прекрасні якості своїх дітей.

Потім всі учасники демонструють своє «сонце любові» і зачитують те, що написали.

Тренер: «Пропоную вам взяти це Сонечко додому. Нехай теплі промінчики його зігріють сьогодні атмосферу вашого будинку. Розкажіть вашій дитині про те, як ви оцінили її якості - подаруйте дитині теплоту, ласку і увагу».

Домашнє завдання: Використовувати в спілкуванні з дитиною Я-висловлювання. Записати що вдалося, а що ні.

Заняття №10 (для батьків).

Тема: «Активне слухання».

Мета: знайомство з прийомами активного слухання, розвиток навичок активного слухання.

Інструментарій: іграшка.

1. Розминка.

Вправа «Кращий спогад дитинства».

Інструкція: «Передаючи іграшку, розкажіть про свій самий яскравий спогад з дитинства. Що ви відчували в той момент? Що сподобалося або засмутило?» (10 хв.).

Обговорення домашнього завдання у формі обміну змістом записів (вдалося або не вдалося використати в спілкуванні з дитиною «Я-висловлювання», які були труднощі») (15 хв.).

2. Основна частина.

Вправа «Вислухай іншого» (батьки діляться на пари і сідають навпроти один одного).

Мета: навчання навичкам активного слухання, емпатії, рефлексії.

Інструкція: Спочатку перший учасник висловлює свою думку з приводу заданої теми, а другий уважно слухає, намагаючись запам'ятати обсяг інформації, потім переказує, як можна ближче до тексту. При слуханні другий учасник використовує ключові слова: «як я розумію ...», «Іншими словами, ти вважаєш ...», «якщо я тебе правильно зрозумів ...». Через 3 хвилини ведучий зупиняє бесіду. «Зараз у мовця буде одна хвилина, протягом якої треба буде сказати «слухаю», що в його поведінці допомагало, а що ускладнювало розповідь. Потім пари міняються місцями.

Приклад теми для обговорення: «Труднощі і проблеми у вихованні дитини» (20 хв.).

Обговорення вправи:

1. Чи вийшло «добре» почути іншого?

2. Що допомагало, а що ускладнювало оповідача? (10 хв.).

Інформаційна частина.

Інформування батьків включає розповідь про те, яке може бути слухання - пасивне (безмовне) і активне (рефлексивне). Активне слухання створює довірчі відносини, батьки можуть зрозуміти дитину, відчути її переживання, а у дітей з'являється бажання прислухатися до думки батьків.

Прийоми активного слухання:

- переказ - виклад своїми словами того, що сказав співрозмовник;
- уточнення - направлено на з'ясування, конкретизацію чогось («Ти сказав, що це відбувається давно, а як давно це відбувається?»);
- відображення почуттів - промовляння почуттів, які відчуває інша людина («Мені здається, ти ображений ...»);
- промовляння підтексту - промовляння того, про що хотів би сказати співрозмовник, подальший розвиток думок співрозмовника (наприклад, у фрази «Мама, а ти не помітила яке прибирання я сьогодні зробив?», підтекст може бути таким: «Ти б мене похвалила?»);

- резюмування використовується в тривалих бесідах («Отже, ми домовилися з тобою ...»).

Правила «гарного» слухання:

1. Слухай уважно, звертай увагу не тільки на слова, а й на невербальні прояви співрозмовника (міміка, жести, поза).
2. Перевіряй, чи правильно ти зрозумів слова співрозмовника, використовуючи прийоми активного слухання.
3. Не давай порад.
4. Не давай оцінок (15 хв.).

Вправа: «Слухати почуття».

Інструкція: ведучий зачитує якесь повідомлення від імені дитини, а завдання батьків сформулювати в позитивній формі ті почуття, які вони почули в цьому повідомленні.

Приклади повідомлень:

1. «Я більше ніколи не буду грати з Олею, вона погана!».
2. «У мене завтра контрольна».
3. «Всі діти поїхали до моря. Мені нема з ким грати».
4. «Математика дуже важка. Я занадто дурний, щоб в ній розібратися».

Далі батьки, по черзі, називають повідомлення, а інші формулюють почуття (15 хв.).

3. Завершення групи.

Обмін почуттями, враженнями, отримання зворотного зв'язку. (10 хв.).

Домашнє завдання: записати список заохочень і покарань для дитини.

Заняття №11 (для батьків).

Тема: «Заохочення і покарання».

Мета: Знайомство з принципами використання заохочень і покарань.

1. Розминка.

Вправа «Асоціація».

Інструкція: тренер дивиться на сусіда праворуч і каже, з яким місяцем він у нього асоціюється, і далі все продовжують по колу. Потім всі сідають по порядку місяців в році і знову, дивлячись на сусіда праворуч, (але це вже інша людина) пояснюють, чому у цієї людини саме такий місяць (5хв.).

2. Основна частина.

Вправа «Яскравий негативний спогад дитинства, пов'язаний з покаранням батьками».

Інструкція: необхідно згадати яке-небудь покарання зі свого дитинства, яке запам'яталося на все життя, залишило слід. Поділитися своїми переживаннями в колі (15 хв.).

Обговорення з батьками наступних питань:

1. Які методи заохочення і покарання використовуються в сім'ї?

2. Чи потрібні фізичні покарання? (40 хв.).

Батьки заповнюють анкету «Методи впливу на дитину» (10 хв.).

Знайомство батьків з каталогом негативних ефектів типових батьківських реакцій (10 хв.).

3. Заключна частина.

Підбиття підсумків. Тренер пише на дошці основні принципи використання заохочень і покарань (10 хв.).

Заняття № 12.

Тема: Завершення групи. Підбиття підсумків.

Мета: Підбиття підсумків. Заключна діагностика. Вручення фотографій.

1. Розминка.

Улюблені ігри.

Інструкція: тренер запитує дітей про те, в які ігри вони хотіли б пограти зі своїми батьками. Група грає в запропоновані гри (30 хв.)

2. Основна частина.

Вправа «Якби ...» (всі учасники сидять у колі).

Інструкція: Тренер звертається спочатку до всіх дорослих і просить їх трохи пофантазувати: що було б, якби вони на мить стали дітьми - доньками і синами, а їхні діти, які присутні на занятті, стали б їх батьками. Потім тренер передає м'яч по колу і просить дорослих по черзі сказати буквально по одному реченню, щоб вони хотіли зробити в цій ситуації або попросити і т.д. (10 хв.)

Діагностична частина.

Батьки заповнюють анкету учасника тренінгу та оцінюють за 5-тибальною шкалою свої взаємини з дітьми. Діти і батьки виконують сімейну соціограму. (30 хв.).

Завершення групи.

Підведення підсумків (10 хв.).

Заключне слово ведучого: «Сьогодні ми з вами завершуємо наші заняття. Разом ми пройшли якийсь відрізок шляху, встигли звикнути один до одного, подружитися. Кожна сім'я унікальна по-своєму і мені хотілося б якось по-особливому відзначити внесок кожної родини в наш груповий процес.

1. Видача фотографій учасникам.

2. Обмін почуттями, враженнями від даного циклу занять (10 хв.).